

ॐ

શ્રીઉપનિષદો

(પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીનવરામશર્મા—પ્રણીત તાત્પર્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકાસહિત
ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, કારિકાસહિત માંડૂક્ય, તેજીરીય, ઐતરેય,
છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર ને કેંવલ્ય એ બાર ઉપનિષદો તથા
૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં અગત્યનો સાર)

મુંબઈ નિવાસી સ્વ. શેઠ રાજસી જીવરાજના આત્મકલ્યાણાર્થ
: છપાવી પ્રકટ કરનાર :
સ્વર્ગસ્થના લયુબંધુ સ્વ. શેઠ જીદવજી જીવરાજ
અને તેમના સુપુત્રો—મુંબઈ

મૂલ્ય

રૂ. ૧૩૫-૦૦

ૐ

શ્રીઉપનિષદો

(પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા—પ્રણીત તાત્પર્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકાસહિત
ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, કારિકાસહિત માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય,
છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર ને કૈવલ્ય એ બાર ઉપનિષદો તથા
૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં અગત્યનો સાર)

મુંબઈ નિવાસી સ્વ. શેઠ રાજસી જીવરાજના આત્મકલ્યાણાર્થે
: છપાવી પ્રકટ કરનાર :
સ્વર્ગસ્થના લઘુબંધુ સ્વ. શેઠ જાદવજી જીવરાજ
અને તેમના સુપુત્રો—મુંબઈ

“તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।
ન ગર્જન્તિ મહાશક્તિર્યાવદ્વેદાન્તકેસરી ॥”

જ્યાંસુધી અરણ્યમાં મહાબળવાન સિંહ ગર્જના કરતો નથી ત્યાંસુધી જેમ
શીઆળો ત્યાં ગર્જના કરે છે તેમ જ્યાંસુધી મનુષ્યના સમૂહમાં લોકોત્તર એવા
વેદાંત—સિદ્ધાંતની યથાર્થ ગર્જના થતી નથી ત્યાંસુધી ત્યાં અન્ય લૌકિક શાસ્ત્રોના
સિદ્ધાંતોની મિથ્યા ગર્જના થયા કરે છે.

(સર્વાધિકાર આનંદાશ્રમ—બીલખાને સ્વાધીન)

મૂલ્ય

રૂ. ૫૫-૦૦

સાતમી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

આ ગ્રંથની ૬ શ્રી આવૃત્તિની પ્રતો કેટલાક સમયથી ખલાસ થઈ જતાં, આ સાતમી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં આનંદ થાય છે. ગઈ આવૃત્તિના પ્રકાશનવેળા જ કાગળ તથા છપાઈની મજૂરીમાં વધારો થયાનું જણાયું છે, પણ તે પછીના ટૂંકા સમય ગાળામાં કાગળ તથા અન્ય મુદ્રણસામગ્રીના મૂલ્યમાં અને છપાઈ તથા બાંધણીની મજૂરીમાં અભૂતપૂર્વ વધારો થતાં આ આવૃત્તિની પ્રતનું મૂલ્ય ઘણું વધવા પામ્યું છે. પુસ્તકો શક્ય તેટલા ઓછા ખર્ચે છપાવી તૈયાર કરાવવાનો આ સંસ્થાનો પ્રયાસ આરંભથી જ રહ્યો છે, પરંતુ બહારના અનિવાર્ય પરિબળોનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. આનંદાશ્રમના ભૂતપૂર્વ મંત્રીશ્રી સદ્. શ્રીકેશવલાલ કરશનજી ઓજા, જેમણે સુદીર્ઘકાળપર્યંત મંત્રીપદે રહી અસાધારણ નિષ્ઠાથી સંસ્થાના માથમદારા સંસ્થાપકશ્રીની સેવા કરી હતી, તેઓ નવી આવૃત્તિની પ્રતના મૂલ્યમાં થનાર વધારાથી સંચિત હતા અને મૂલ્ય ઘટાડવાના ઉપાય શોધતા હતા. સદ્ગતની આ શુભ ભાવનાને સંતોષવા સદ્ગતના સુપુત્ર શ્રીકૈનેયાલાલ ઓજાએ રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની રકમ પૂજ્યપાદશ્રીની પાવન સેવામાં અર્પણ કરેલ છે. આ રકમમાંથી રૂ. ૧૦,૫૦૦ આ આવૃત્તિની પ્રતનું મૂલ્ય ઘટાડવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને બાકીના રૂ. ૧૪,૫૦૦ અનામત રાખી, તેનું વ્યાજ એકત્ર કરી, જ્યારે જ્યારે આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન થશે ત્યારે ત્યારે પ્રતનું મૂલ્ય ઘટાડવામાં વ્યાજ ઉપયોગમાં લેવાશે. આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની ભવિષ્યની પ્રત્યેક આવૃત્તિનું મૂલ્ય ઘટાડવા માટેની સ્થાયી વ્યવસ્થા પોતાના શ્રીનાથધામવાસી સદ્. પિતાશ્રીના પુણ્યસ્મરણાર્થે કરવા માટે શ્રીકૈનેયાલાલભાઈ ધન્યવાદના અધિકારી છે.

શ્રીત્રિપુરારિપૂર્ણિમા
સં. ૨૦૪૫

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીમંડળ
આનંદાશ્રમ, બીલખા.

★ સં. ૨૦૫૫ માં આ દાતા તરફથી આ હેતુ માટે વિશેષ રૂ. ૧૦,૫૦૦ અર્પણ થતાં, હવે પછી રૂ. ૨૫,૦૦૦ નું વ્યાજ આ હેતુ માટે વપરાશે.

છઠ્ઠી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

વેદાંતના આ અતિ મહત્વના ગ્રંથની પાંચમી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં અને જિજ્ઞાસુઓની માગણી શરૂ હોવાથી તેની આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડતાં ટ્રસ્ટીમંડળને આનંદ થાય છે.

આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ભક્તિભાવપૂર્વક સ્વ. શ્રીરાજસીમાઈએ અને તેમના લઘુબંધુ શ્રીજદવજીભાઈએ શ્રમ લઈ ઉદાર સહાય આપી કરાવ્યું હતું, તે આ પુસ્તકમાં “ગ્રંથપ્રકાશકોનું સમર્પણ તથા નિવેદન”માં જણાવવામાં આવેલ છે.

આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ છપાવવાના સમયે કાગળના અને છપામણીના ભાવો અત્યંત વધી ગયા અને આ આવૃત્તિ છપાવવાનો ખર્ચ રૂપીયા પંદર હજારથી વિશેષ આવશે એવો અંદાજ થયો. આ હકીકત સદ્ગત શ્રીજદવજીભાઈના સુપુત્રોને નિવેદન કરતાં તેઓએ ખુબ જ ઉદારતાથી રૂ. ૮,૦૦૦ ની સહાય આપી, અને આ પુસ્તક છપાવવાનું શક્ય બન્યું.

શ્રીમગનલાલભાઈ (બાબુભાઈ) પોતાના સદ્ગત પિતાશ્રી

અને સદ્ગત શ્રીરાજસીમાઈને પગલે ચાલી શ્રીસદ્ગુરુચર-ણારવિંદની સેવા અને ભક્તિ એવી ને એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે, અને પૂજ્યપાદ કૃપાનાથના મહિમાને પ્રસારિત કરી રહ્યા છે તે ગૌરવનો વિષય છે. તેમની આ ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને સેવા ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને અનુકરણીય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનો સંપૂર્ણ ખર્ચ સ્વ. શેઠ જદવજી જીવરાજ તથા તેમના સુપુત્રો તરફથી અર્પણ થયેલ હોઈ હવે પછીની સઘળી આવૃત્તિઓ પણ તેમના નામે પ્રસિદ્ધ થયા કરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે.

આ મહત્વના ગ્રંથની કિંમત રૂ. ૧૮-૫૦ થાય છે, તેને બદલે શ્રીમગનલાલ જદવજીભાઈની અનુમતિસાથે ટ્રસ્ટીમંડળે રૂ. ૧૫-૦૦ રાખવાનું કરાવેલ છે.

પૂજ્યપાદ કૃપાનાથની કૃપા તેમના કુટુંબ ઉપર વરસતી રહી એવી પ્રાર્થનાસાથે વિરમીએ છીએ.

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ, આનંદાશ્રમ, બીલખા.

ગ્રંથપ્રકાશકોનું સમર્પણ તથા નિવેદન

સંસારમાં મનુષ્યજન્મ પામીને સંસારમાં સરસા રહ્યા છતાં જેનું લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિનાં સાધનો સાધવામાં સદા તત્પર છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે જે સદા કટિબદ્ધ રહે છે તે જ મનુષ્યજીવનને સાર્થક કરે છે.

કમળની ઉત્પત્તિ કાદવમાંથી થાય છે, અને સદા જળમાં જ રહે છે છતાં કમળની દૃષ્ટિ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાદવ તરફ કે જળ તરફ નહિ, પણ પોતાના પ્રાણાધાર પ્રિયતમ પ્રભુ સૂર્યના તરફ જ સદૈવ રહે છે, અને તેના જ દર્શનમાં સદા રત રહે છે. એની દૃષ્ટિ સદા ઉન્નત રહે છે, અને પોતાના આરાધ્ય દેવના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. એની એ યોગ્યતાના કારણે જ એ

કમળ દેવના મસ્તકે બિરાજે છે. એવી જ રીતે જે મનુષ્ય સંસારના કાદવથી અને માયાના જળથી અલિપ્ત રહી પોતાના તારણહાર પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ રાખી તેનાં સ્મરણ, ધ્યાન અને દર્શનમાં નિમગ્ન રહે છે તે મનુષ્ય બ્રહ્મલોકનો—મુક્તિનો—મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, અને અર્ખંડ અવિનાશી સુખનો એ ભોક્તા થાય છે. કમળ જે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન અને નિવાસ-સ્થાનભણી દૃષ્ટિ રાખી તેમાં મમતાવાળું રહે તો તે કોલી-સરી—ને નષ્ટબ્રજ થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્ય જે સંસારમાં જ રમમાણ રહે તો પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જડે જયનમ્પત્તિ રેટમાળામાંથી કઢી છૂટી શકતો નથી.

પુણ્યશાળી જીવાત્માઓ સંસારસાગરમાં ભયસૂચક દીવા-દાંડી તરફથી પોતાની જીવનનોકાને પાછી વાળી પરમધામરૂપ ધ્રુવ તારકપ્રતિ દષ્ટિસંધાન રાખી તે તરફ નીકા હંકારે તો તેઓ મનુષ્યજન્મને ચરિતાર્થ કરી શકે છે.

એવા મોક્ષમાર્ગના પથિકવૃદ્ધમાં સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈનું નામ મુકી શકાય તેમ છે.

“શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગદ્વણેખિજાયતે” એ શ્રી-ગીતાવચન પ્રમાણે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં વાંકાનેરપાસે પીપળિયા ગામે સંસ્કારી અને સુખી લોહાણા કુટુંબમાં શ્રીમાનુ ઠા. જીવરાજ રણછોડને ત્યાં સંવત્ ૧૯૩૯ ના પોષ સુદિ ૫ ને તા. ૨૮-૧૨-૧૯૮૨ ના રોજ થયો હતો. માતા-પિતાના ધર્મસંસ્કારોથી શ્રીરાજસીભાઈના જીવનને વધુ ઓપ ચઢ્યો. નાનપણથી જ એમના જીવનનો ઝોક ધર્મ તરફ હતો, પોતાના ધંધામાં ને જીવનમાં એમની ધર્મભાવના જણાઈ આવતી.

નાનપણમાં ગામડામાં ઉપયોગપૂરતી કેળવણી લીધા પછી એઓ પોતાના પિતાના ધંધામાં જોડાયા અને ગૃહસ્થજીવનની શરૂઆત કરી. મહાસાગરના માછલાને સરોવર સંકુચિત જણાય તેમ શ્રીરાજસીભાઈને પીપળિયાનું વ્યાપારીક્ષેત્ર બહુ સંકુચિત લાગ્યું. એટલે એમણે વ્યાવહારિક વિકાસ માટે મુંબઈ-જેવું વિશાળ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં એમણે પોતાની માતૃભૂમિ પીપળિયાથી પ્રસ્થાન કરી મુંબઈમાં વસવાટ કર્યો. ગતજન્મના પુણ્યસંસ્કારોથી જેને પ્રકાશ લાખ્યો હોય, જેનો ભાગ્યોદય થયો હોય, તેને સામગ્રી ને સાનુકૂળતા પણ મળી રહે છે, તેની રીતે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈને મુંબઈજેવા વેપારપ્રધાન શહેરમાં સુંદર ક્ષેત્ર મળી આવતાં પોતાની સાહસિક વૃત્તિને લઈને કાપડનો વેપાર એમણે શરૂ કર્યો.

નદી એના પ્રાકટ્યસ્થાન આગળ નાના ઝરણાજેવી હોય છે, પણ આગળ વધતાં એ વિશાળ બને છે તેમ શ્રીરાજસીભાઈનો વેપાર ધર્મપરાયણતા, પ્રામાણિકતા અને મિલનસાર સ્વભાવને લઈને દિનપરદિન વધતો ગયો.

ધર્મની પાછળ અર્થ અને કામ દોડતાં આવે છે, પણ ઉચ્ચ-કોટિનો આત્મા અર્થકામમાં લુબ્ધ થતો નથી, એનું લક્ષ્ય તો મોક્ષ હોય છે. એટલે અર્થ ને કામમાં ઉદાસીનતા રાખી સદ્ગત રાજસીભાઈએ મોક્ષમાર્ગનું અનુસંધાન રાખ્યું, છતાં **વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી:** એ ન્યાયે એઓ લક્ષ્મીસંપન્ન બન્યા. વેપારમાં પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું અને એ ધન પ્રામાણિકતાનું લોહાચી આજે પણ ટકી રહ્યું છે. એમની ટુકાન આજે પણ મુંબઈ-કોલાબામાં એમના કીર્તિસ્તંભરૂપે મોજૂદ છે, અને તેનો વહીવટ તેમના લઘુબંધુ શ્રીયુત જદવજીભાઈ ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચલાવી રહ્યા છે. વરીલબંધુ રાજસીભાઈની સંપૂર્ણ છાપ શ્રીજદવજીભાઈમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પ્રત્યેક નાનીમોટી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં એઓ મોખરાનું સ્થાન દીપાવે છે.

ભવાટવીમાં ભુલા પોલા જીવાત્માને મોક્ષના રાજમાર્ગ ચઢાવનાર શ્રીસદ્ગુરુ છે અને મોક્ષમંદિરની ચાવી પણ સદ્ગુરુના હાથમાં છે. કોઈ પણ સ્થળે પહોંચવામાં સ્વપ્રયત્ને રાજમાર્ગે જતાં માણસને વાર લાગે છે ને પ્રવાસ કષ્ટસાથ થઈ પડે

છે, પણ કોઈ ભોમિયાનો સાથ મળે તો તે ટૂંકે માર્ગે યથાસ્થાને પહોંચી શકે છે તેમ સદ્ગુરુ કેડીના માર્ગે થઈને મોક્ષમંદિરના યાત્રાળુને સત્વર તેના સ્થાનપર મુકી દે છે. સંસારસાગર તરીને મોક્ષરૂપ સામે કિનારે પહોંચવા માટે સદ્ગુરુરૂપ કર્ણધારનો આશ્રય લીધાવિના ચાલતું નથી. પ્રાતઃસ્મરણીય સંતશિરોમણિ શ્રીતુલસીદાસજીએ પણ કહ્યું છે કે, “**ગુરુ વિનુ ભવનિધિ તરહિ ન કોઈ જો વિરહજી શઙ્કસમ હોઈ**” આ સત્ય શ્રીરાજસીભાઈને સમજાયું એટલે તેમને શ્રીસદ્ગુરુના શરણની તાલાવેલી લાગી. “શોધે તેને જડ” એ લોકોક્તિ પ્રમાણે એમણે શ્રીસદ્ગુરુની શોધ કરવા માંડી. તપાસ કરતાં એમને જણાયું કે સૂર્ય-સમાન જ્ઞાનપ્રકાશવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ ને શ્રોત્રિય આચાર્યદેવ શ્રીમનુ નથુરામશર્માજી શ્રીબીલખા-આનંદાશ્રમમાં બિરાજે છે, અને અનેક પુણ્યશાળી જીવો તેઓશ્રીના ચરણકમળનું શરણ લઈ આત્મકલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. એ સૌનો દંઢ નિશ્ચય છે કે:-**અપારસંસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતાનાં શરણં કિમસ્તિ ।**

કલ્યાણકર્મી ચ સુભાગ્યલબ્ધ્યા શ્રીનાથપાદમ્બુજદીર્ઘનૌકા ॥

[અપાર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતા-ગળકાં ખાતા-મનુષ્યનું સાચું શરણ સદ્ભાગ્યના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી તથા કલ્યાણ કરનારી શ્રીનાથચરણકમળરૂપી નૌકા જ છે.]

આ મંગળ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં શ્રીરાજસીભાઈએ શ્રી-આનંદાશ્રમમાં જઈ ભવોદયિષ્ઠ તારક શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ લીધું અને તેઓશ્રીની દીક્ષા લીધી. સમર્થ સદ્ગુરુની દીક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા પછી એમના ધાર્મિક સંસ્કારોને ઘણું પોષણ મળ્યું. એમના વેપારમાં અને જીવનમાં ધર્મ પ્રાધાન્ય ભોગવી રહ્યો. એમના વેપારમાં અને અર્થપ્રાપ્તિમાં પ્રામાણિકતા અને ધર્મભાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો. એમને આગળ પડતા દેખાવાની વૃત્તિ નહોતી, પણ સંગીનકાર્યમાં અને પાછળ રહીને કર્તવ્ય કરવામાં જ એ માનતા હતા. વિપુલ ધનસમૃદ્ધિ છતાં અતિશય સાદાર્થી એઓ જીવન ગાળતા અને સુખવૈભવમાં પણ જળ-કમળવત્ રહેતા હતા.

શ્રીસદ્ગુરુચરણશરવિંદમાં એમની અખૂટ શ્રદ્ધા, સેવા અને ભક્તિ બીજાઓ માટે આદર્શરૂપ હતાં.

સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈની છાપ એમના ભાઈઓપર ને કુટુંબ ઉપર બહુ દંઢ પડી હતી. એમના એક લઘુબંધુ શ્રીબેચર-લાલ તો શ્રીસદ્ગુરુની દીક્ષા લઈ શ્રીઆનંદાશ્રમમાં શ્રીસદ્ગુરુ-ચરણમાં જ ઘણો સમય નિવાસ કરતાં અને છેવટે એમનું શરીર શ્રીસદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં જ છૂટી ગયું, અને મરણને પણ એમણે ધન્ય કર્યું. એમના બીજા લઘુબંધુ શ્રીજદવજીભાઈ પણ દીક્ષિત છે, અને શ્રીસદ્ગુરુના અનન્ય ઉપાસક છે.

તેઓએ શ્રીઆનંદાશ્રમ-બીલખામાં નિત્ય કૃપાનાથને થાળ ધરાવાય એ માટે પણ અમુક રકમ આશ્રમમાં અર્પણ કરેલી છે.

પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવે સ્વરૂપાવસ્થાન કર્યા પછી શિષ્ય-સમુદાયે પોતાના તરફથી પોતાના આરાધ્ય સદ્ગુરુદેવના પ્રતિમા કરાવી, ભવ્ય વિશાળ મંદિર બંધાવી, તેમાં-શ્રી-દક્ષિણામૂર્તિ નાથમંદિર માંન્તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ પ્રસંગે

શ્રીરાજસીભાઈએ દ્રવ્યથી મોટી સેવા કરી હતી. તે ઉપરાંત એ મંગળપ્રસંગની કાયમની યાદગીરી સૌ દીક્ષિત બંધુઓને ત્યાં રહે એ હેતુથી એ મંગળ પ્રસંગે મુંબઈ, કરાંચી, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલા સંકેત ગુરુબંધુઓને શ્રીરાજસીભાઈએ પોતાના તરફથી પિત્તળના મોટા ખુમચાઓનું લ્હાણું કર્યું હતું.

વાંકાનેરમાં શ્રીજેશ્વર મહાદેવના શિવાલયસામે એમણે મોટો ચબૂતરો ચણાવ્યો છે. અમદાવાદના શ્રીઆનંદાશ્રમમાં પણ એમણે સારો કાળો આપ્યો છે.

વાંકાનેર હોસ્પિટલમાં તથા બાળાશ્રમમાં પોતાની જમીન બક્ષિસ આપી સારી એવી રકમ ભેટ આપી છે.

પોતાની જન્મભૂમિ પીપળિયામાં એક શિવાલય બંધાવી તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરી જનતાને ધર્માભિમુખ થવાની પ્રેરણા આપી છે.

સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈએ પોતાનું ઉત્તરજીવન વ્યવહાર ને વેપારથી અળગું કરી આત્મશ્રેયાર્થે પ્રભુપરાયણતામાં ગાળ્યું હતું. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનાં પુસ્તકોના પરિશીલનમાં અને સત્સંગમાં એમણે પોતાનું ઉત્તરજીવન વ્યતીત કર્યું હતું. સંવત્ ૨૦૦૪ ના વૈશાખ વદિ ૦)) સોમ તા. ૭-૬-૧૯૪૮ ના

રોજ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી એમણે પરમધામપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

શ્રીજદવજીભાઈ પણ પોતાના વડીલ બંધુને પગલે ચાલી રહ્યા છે, અને એમની શ્રીગુરુચરણારવિંદની ભક્તિ અને સેવા સદ્ગતની યાદ આપે તેવાં છે. ધનસામગ્રી—માનપ્રતિષ્ઠાની વિપુલતા છતાં પોતે જલકમલવત્ સાદાઈથી રહે છે. પોતાના વડીલ બંધુના પ્રતાપે જ આજનું સુખી જીવન છે એમ સમજી તેમના ઋણમાંથી યત્કિચિત્ પણ નિવૃત્તિ મેળવાય એ હેતુથી એમણે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈના શ્રેયાર્થે પૂજ્યપાદ શ્રીગુરુદેવના પુસ્તકો પૈકી “શ્રીઉપનિષદો”નો ગ્રંથ પુનઃપ્રવક્ષ કરાવી તેની ૧૧૦૦ પ્રતિ શ્રીઆનંદાશ્રમને સમર્પણ કરી છે. એમની એ જ્ઞાપ્રચારની ધર્મપ્રવૃત્તિ અને શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિંદપ્રતિની ભક્તિ ખરેખર ધન્યાવાદને પાત્ર છે, તેમ જ અન્યને માટે અનુકરણીય છે.....હરિ: ઔં ॥

[નોંધ:—આ પુસ્તક છપાતું હતું તે દરમ્યાન શ્રીજદવજીભાઈનું અવસાન થવા પામ્યું છે, સદ્ગતની જન્મતિથિ સંવત્ ૧૯૬૦ શ્રાવણ સુદિ ૧૩ મંગળવાર તથા સદ્ગતની મરણતિથિ સંવત્ ૨૦૦૮ વૈશાખ વદિ ૫ બુધવાર—આ પ્રમાણે છે.]

ત્રીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય શો હશે તે જાણવાની ઈચ્છા રાખનાર મનુષ્યોને વેદાંતપારગ બ્રહ્મસંસ્થ મહાપુરુષો સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે હોવાનું શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને પુરાણોનાં વચનોરૂપ પ્રમાણોથી ને તદનુકૂલ સુચુકિતઓથી જણાવે છે:—

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, સૂક્ષ્મતમ, અસંગ, (નિર્લેપ,) દુઃખસુખથી રહિત, સ્વાભાવિકસુખ-ધનરૂપ, પરમપવિત્ર, અવિકારી, પૂર્ણકામ, અક્રિય, પ્રશાંત, પ્રકાશ ને અંધકારથી વિલક્ષણ, નિશ્ચલ, ગંભીર, પ્રમાતા-પણાના કર્તાપણાના ભોક્તાપણાના સુખીપણાના ને દુઃખી-પણાના ભાવથી રહિત, વાણીવટે જેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ ન કરી શકાય એવું, મન જેના સ્વરૂપને વ્યાવહારિક પદાર્થોની પેઠે ન જાણી શકે એવું, જાતિગુણાદિ સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત, નિરપેક્ષસદ્ગુરૂપ, નિરપેક્ષચેતનરૂપ, નિરવયવ, નિરાધાર, સ્વયંપ્રકાશ, માયાથી તથા માયાનાં સર્વ કાર્પણીય પર, અદ્વિતીય, એક, કેવલ, દ્વંદ્વાતીત, નિરામય, ભયશોકથી રહિત, અજર, અમર, ક્ષુધાતૃપ્તિ ધર્મોથી રહિત, સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ, સર્વ પ્રકારના ભેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત, ગૂઢ, દુર્દર્શ, સમભાવરૂપ, નિષેધના અવધિ-રૂપ, નિરૂપમ, અદશ્ય, અગ્રાહ્ય, છ પ્રકારના ભાવવિકારોથી અત્યંત રહિત અને ઉપનિષદોનાં “તત્ત્વમસિ” આદિ મહા-વાક્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપ જે પરમતત્ત્વ છે તેને બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મને આશરે તેની પ્રકૃતિનામની કોઈ અનિર્વચનીય શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ બ્રહ્મની સત્તાથી જીવોના કર્મસંસ્કારો ફલ દેવા તત્પર થાય ત્યારે

આકાશાદિરૂપે પરિણામ પામી સર્વ જડપદાર્થોરૂપે ને જીવોનાં અંતઃકરણો, પ્રાણો, ઈન્દ્રિયો ને શરીરોરૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રકૃતિના શુદ્ધ ભાગને માયા ને પ્રકૃતિના મહિન ભાગને અ-વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. માયામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન ઈશ્વર ને અવિદ્યામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન જીવ કહેવાય છે. એ જીવ-માં બંધમોક્ષની કલ્પના થાય છે. તે જીવ જ્યાંસુધી ભોગ્ય મનાતા વિષયોમાં વિરાગવાળો થતો નથી, ને પોતાના કૂટસ્થ-સ્વરૂપનો (અવિકારિસ્વરૂપનો) આત્મવિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરતો નથી ત્યાંસુધી તે ભવબ્રમણમાંથી ને દુઃખાનુભવથી મોકળો થતો નથી. જ્યારે તે જીવ શાંતોક્ત નિષ્કામશુભકર્મો-થી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ એટલે દંશ્યવિષયોની તૃષ્ણાથી રહિત કરે છે, બ્રહ્મધ્યાનથી પોતાના અંતઃકરણની ચંચલતા દૂર કરી તેને સ્થિર કરે છે, અને વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોથી પોતાના અંતઃકરણને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળું કરે છે ત્યારે તે કૃતાત્મ થાય છે—કલ્પિત બંધથી રહિત થવારૂપ મોક્ષ પામે છે. જીવે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ એવો સર્વ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ વા અભિપ્રાય છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પ્રકટ થઈ હતી તે ખપી જવાથી, ને તેનું અધ્યયન કરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓની તથા જિજ્ઞાસુઓની તે માટેની ઉપરાઉપર માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

છાપવામાં થયેલી ભૂલો સંબંધ મેળવીને વાંચનારે સુધારીને વાંચવી. સાધનપંચક ઉપોદ્ઘાતના અંતમાં હતું તેને મુખપૃષ્ઠની બીજા બાજુએ મૂકવામાં આવ્યું છે.

બીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કેવલ્યોપનિષદનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિષદની પછી કેવલ્યોપનિષદ મૂલ તથા તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં બ્રહ્મામાલિ-સ્તોત્ર શ્વેતાશ્વતરોપનિષદની પછી હતું તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં તે સ્તોત્ર ઉપનિષદોનો સાર પૂરો થયા પછી છેવટ મૂકવામાં આવ્યું છે. ઉપોદ્ઘાત પછી વિવેકી સાધકી માટે સાધનપંચક મૂકવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના સ્થૂલપદાર્થનું મૂલ્ય છ રૂપીઆ હતું, તેમાંથી એક રૂપીઓ ન્યૂન કરી આ આવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના સ્થૂલપદાર્થનું મૂલ્ય પાંચ

રૂપીઆ રાખવામાં આવ્યું છે.

અનુકૂલ બુદ્ધિ રાખી જો ઔપનિષતસિદ્ધાંત યથાર્થ સમજવામાં આવે તો તે મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રતીત થતાં સર્વ તાપોનું અજ્ઞાનરૂપ કારણસહિત શમન કરી તેને બહુ પ્રિય લાગતા પરમાનંદનું ઉદાર હૃદયથી દાન કરે છે. એવી રીતે આ ઔપનિષતસિદ્ધાંત જ મનુષ્યને કૃતાર્થ કરનારો છે માટે પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી તે સિદ્ધાંત સમજવા પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર પ્રત્યેક વિવેકી મનુષ્યે ઘણામાં ઘણા આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે. ઈતિ શિવમ્.

પહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

અધિકારી મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિને પરમતત્ત્વની સમીપ લઈ જઈ—પરમતત્ત્વની સાથે અભેદભાવે સ્થાપન કરી—અવિદ્યા ને તેનાં કાર્ય શોકમોહાદિની ઐકાંતિક ને આત્મિક નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષત કહેવાય છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના જ્ઞાનોપદેશ કરનાર ભાગો પણ ઉપનિષદમાં (બ્રહ્મવિદ્યામાં) હેતુભૂત હોવાથી ઉપનિષત કહેવાય છે. વેદના સંહિતાભાગમાં તથા બ્રાહ્મણભાગમાં જેમ કેટલીક ઉપનિષદો છે તેમ તે બે ભાગથી ભિન્ન સ્વતંત્ર પણ કેટલીક ઉપનિષદો છે. ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય ને બૃહદારણ્યક એ દશ ઉપનિષદો વિશેષ પ્રાચીન તથા પ્રમાણભૂત ગણાય છે.^૧ શ્વેતાશ્વતર, કૌષીતિક, જામ્બલ, મૈત્રા-

૧. ઈશોપનિષતપર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિકૃત ટીકા, ઉવટભાષ્ય, મહીધરભાષ્ય, સાયણભાષ્ય, આનંદભટ્ટોપાધ્યાયકૃત ભાષ્ય, અનંતાચાર્યકૃત ભાષ્ય, બ્રહ્માનંદસરસ્વતીકૃત ઈશાવાસ્યરહસ્ય, શંકરાનંદમુનિકૃત ઈશાવાસ્યદીપિકા ને રામચંદ્રપંડિતકૃત ઈશાવાસ્યરહસ્યવિવૃત્તિ એ ભાષ્યો તથા ટીકાઓ છે. કેનોપનિષતપર ભગવાન શંકરનું પદભાષ્ય તથા વાક્યભાષ્ય, તે બંને ભાષ્યપર આનંદગિરિની ટીકાઓ અને શંકરાનંદમુનિકૃત તથા નારાયણકૃત કેનોપનિષદદીપિકાઓ છે. કઠોપનિષતપર શાંકરભાષ્ય અને શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિની ને ગોપાલયતીન્દ્રની ટીકાઓ છે. પ્રશ્નોપનિષતપર શાંકરભાષ્ય, તે ભાષ્યપર આનંદગિરિની ટીકા ને શંકરાનંદમુનિકૃત પ્રશ્નોપનિષદદીપિકા છે. મુંડકપર શાંકરભાષ્ય, તે ભાષ્યપર આનંદગિરિની ટીકા તથા નારાયણકૃત મુંડકોપનિષદદીપિકા છે. માંડૂક્યપર ગૌડપાઠીયકારિકા, મૂલ તથા કારિકાપર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિની ટીકા ને શંકરાનંદમુનિકૃત માંડૂક્યોપનિષદદીપિકા છે. તૈત્તિરીયપર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર સુરેશ્વરાચાર્યકૃત વાર્તિક, ભાષ્ય તથા વાર્તિકપર આનંદગિરિકૃત ટીકા, તથા શંકરાનંદમુનિકૃત ને વિદ્યારણ્યમુનિકૃત તૈત્તિરીયોપનિષદદીપિકાઓ છે. ઐતરેયપર શાંકરભાષ્ય, ભાષ્યપર આનંદ-

યજ્ઞી, નૃસિંહતાપનીય, કેવલ્ય ને પરમહંસ આદિ બીજી કેટલીક ઉપનિષદો પણ પ્રાચીન મનાય છે. અલ્લોપનિષદ^૨ આદિ અન્ય કેટલીક ઉપનિષદો આધુનિક હશે એમ પણ તેમના વિષય તથા ભાષાથી જણાય છે. વર્તમાનકાલમાં દેવનાગરી અક્ષરોમાં મુદ્રિત થયેલી ૧૧૮ ઉપનિષદો મળી શકે છે, તેમાં ઈશથી શ્વેતાશ્વતરસુધીની અગીઆર ઉપનિષદો મુમુક્ષુને વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ ગ્રંથમાં મૂલસહિત તેમની ગુજરાતીટીકા આપવામાં આવી છે. માંડૂક્યોપનિષતપરની ભગવાન ગૌડગિરિકૃત ટીકા, ને વિદ્યારણ્યમુનિકૃત ઐતરેયોપનિષદદીપિકા છે. છાંદોગ્યપર શાંકરભાષ્ય, ને શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિકૃત ટીકા છે. બૃહદારણ્યકપર શાંકરભાષ્ય, સુરેશ્વરાચાર્યકૃત વાર્તિક, ભાષ્ય તથા વાર્તિકપર આનંદગિરિકૃત ટીકા, અને નિત્યાનંદમુનિકૃત મિતાક્ષરા ટીકા છે. શ્વેતાશ્વતરપર શ્રીશંકરાચાર્યના નામનું ભાષ્ય, શંકરાનંદમુનિકૃત ને નારાયણકૃત દીપિકાઓ અને વિજ્ઞાનભગવત્કૃત ટીકા છે. આ એકાદશ ઉપનિષદોપર બીજી અપ્રચલિત ટીકાઓ પણ હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઉપરની ઉપનિષદોથી ભિન્ન બીજી ઉપનિષદોમાંથી કેટલીક ઉપનિષદોપર શંકરાનંદમુનિકૃત તથા નારાયણની ને કેટલીકપર માત્ર નારાયણની દીપિકાઓ છે. કોઈ કોઈ ઉપનિષતપર અન્ય પંડિતોની ટીકાઓ પણ જોવામાં આવે છે.

૨. અલ્લોપનિષદની ગણના આધર્વણશાખામાં કરેલી જોવામાં આવે છે. તેના સાત મંત્રો છે. તેમાં અલ્લા (અદિતીય પરમાત્મા) જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, પરમપૂર્ણ ને અનાદિસ્વરૂપ છે ઈત્યાદિ જણાવ્યું છે. તેમાં અલ્લા, ઈલલ્લા, અકબર ને રસુલ મહમદ એવા અરબીશબ્દો જોવામાં આવે છે તેથી અનુમાન થાય છે કે આ લેખ અકબરબાદશાહના સમયમાં વા દારાના સમયમાં લખાયો હશે. અશાસ્ત્રજ હિંદુઓને ભોળવી મુસલમાન કરવા માટે આ લેખ લખાયો હશે એમ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં અલ્લા એ લક્ષ્મીનું નામ છે તેથી કેટલાક આ ઉપનિષદને લક્ષ્મીઉપનિષત એવું નામ આપે છે, પણ ગ્રંથરચના જોતા તે નામ યોગ્ય જણાતું નથી.

પાદની કારિકા પણ મુમુક્ષુને ઉપયોગી હોવાથી તે પણ ગુજ-રાતીટીકાસહિત આપેલી છે. બાકીની ૧૦૭ ઉપનિષદોનો સાર આપવામાં આવ્યો છે, કે જેથી તે ઉપનિષદોમાં શો વિષય છે તે જિજ્ઞાસુઓના જણાવવામાં આવે. સર્વ ઉપનિષદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય જીવબ્રહ્મનો અભેદ જણાવવામાં છે. આ અર્થ ઉપનિષદોના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારાં છ લિંગોથી સિદ્ધ થાય છે.^૧ ઉપ-ક્રમઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ ને ઉપપત્તિ આ છ તાત્પર્યના નિર્ણયમાં લિંગો (હેતુઓ) છે. ગ્રંથ-માં પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય વસ્તુનું તે ગ્રંથના આદિઅંતમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, પ્રતિપાદ્ય વિષયનું ગ્રંથના મધ્યમાં જે પુનઃ પુનઃ કથન તે અભ્યાસ, ગ્રંથનો અ-સાધારણ પ્રતિપાદ્ય વિષય તે અપૂર્વતા, ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયના જ્ઞાનથી શ્રવણ કરવામાં આવતું પ્રયોજન તે ફલ, ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયની સ્તુતિ ને તેનાથી વિપરીતની નિંદા તે અર્થવાદ, અને ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું દૃષ્ટાંતાદિ યુક્તિ-ઓથી જે પ્રતિપાદન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે. ઉપનિષદોના તાત્પર્યના અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ નિર્ણયમાં તે છ લિંગો ઉપયોગી

૧. ઈશોપનિષદના તાત્પર્યનો નિર્ણય જણાવનારાં છ લિંગો નીચે દર્શાવ્યાં છે, તે પ્રમાણે અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ તે જણાવ્યાં:-

ईशा वास्यमिदं सर्वम् ॥ (આ સર્વ પરમાત્માવડે આચ્છાદન કરવાયોગ્ય છે,) એવી રીતે પ્રથમ મંત્રથી પર-માત્માના નિરૂપણનો ઉપક્રમ કરી **स परमाद्युक्तम्** । (તે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક ને શુદ્ધ છે,) એમ આઠમા મંત્રવડે તે જ વિષયનો ઉપસંહાર કર્યો છે, આ પ્રથમ લિંગ છે; **अनेजदेकं मनसो जवीयः ॥ तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥** (પરમાત્મા અચલ, અદ્વિતીય ને મનથી વધારે વેગવાન છે, તે આ સર્વની અંતર છે, અને તે આ સર્વની બહાર પણ છે,) આ અભ્યાસરૂપ બીજું લિંગ છે; **नैहैवा आप्नु-वन्मूर्धमर्शतः ॥** (તેને ઈંદ્રિયો પહોંચી શકતી નથી, કેમ કે તે તેનાથી પૂર્વ ગયેલ જેવું છે,) આ શ્રુતિથી ભિન્ન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અવિષયતારૂપ જે અપૂર્વતા તે ત્રીજું લિંગ છે; **तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥** (એકપણાનો અનુ-ભવ કરનારને તેમાં મોહ શો? ને શોક શો?) આ મોહશોકના અભાવરૂપ જે ફલ તે ચોથું લિંગ છે; **असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मह्नो जनाः ॥** (જે આત્માને વિપરીત માનનારા મનુષ્યો ને તેઓ મરીને ઘણા અજ્ઞાનવડે આચ્છાદિત ઈંદ્રિયોની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ-રૂપ અસુરના સંબંધવાળા પ્રસિદ્ધ જન્મો છે તેમને પામે છે,) આ ભેદજ્ઞાનની નિંદારૂપ તથા અર્થથી અભેદજ્ઞાનની સ્તુતિરૂપ જે અર્થવાદ તે પાંચમું લિંગ છે; અને **तस्मिन्परो मातरिश्वा दधाति ॥** (તે પરમાત્માના સદ્ભાવથી સૂત્રાત્મા કર્મફલોને ધારણ કરે છે,) આ પરમાત્માના અસ્તિવનું બોધન કરનાર યુક્તિરૂપ જે ઉપપત્તિ તે છઠ્ઠું લિંગ છે, આ છ લિંગોવડે આ ઈશોપનિષદનું (વાજસનેયસંહિતોપનિષદનું) તાત્પર્ય અદ્વિત પરમાત્મામાં છે એમ નિશ્ચય થાય છે. નવમા મંત્રથી અંતસુધી-નો ભાગ કર્મઉપાસનાના નિરૂપણનો છે તે જ્ઞાનના શેષરૂપ છે.

છે. જે શબ્દનું જે અર્થમાં તાત્પર્ય હોય તે તે શબ્દનો અર્થ થાય છે, માત્ર વાચ્યાર્થ જ તેનો અર્થ થાય એવો નિયમ નથી. ઉપ-નિષદોમાં જે કર્મ તથા ઉપાસનાઓનું નિરૂપણ છે તે ચિત્તની શુદ્ધિ તથા ચિત્તરાદ્ધારા જ્ઞાનમાં ઉપકારક હોવાથી જ્ઞાનભાગના તાત્પર્યનો નિર્ણય થયે તેમનો નિર્ણય થઈ જાય છે તેથી તેવાં વચનોના તાત્પર્યનો પૃથક્ક નિર્ણય કરવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જીવના ચિત્તમાં મલ, વિક્ષેપ ને આવરણ એ ત્રણ દોષો હોય છે. કુર્મ તથા કુવિચારથી પડેલા સંસ્કારો મલ કહેવાય છે. ઈંદ્રિયદ્વારા વા વિષયસ્મરણથી અંતઃકરણનું જે વારંવાર પ્રબલવેગથી વિષયભણી ખેંચાતું તે વિક્ષેપ કહેવાય છે, ને પોતાના કૂટસ્થસ્વરૂપને ન જણવું તે આવરણ કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપના આવરણથી જીવને શરીરાદિમાં હુંપણાની ને જગતમાં સત્યપણાની બ્રાંતિ થઈ રાગદ્વેષરૂપ વિક્ષેપ ઉપજે છે, અને રાગદ્વેષથી ધર્માધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિદ્વારા જીવ ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ મલદોષને ગ્રહણ કરે છે. સકામ પુણ્ય પણ ભવ-ભ્રમણમાં હેતુ હોવાથી વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ તે પાપરૂપ છે. એ ધર્માધર્મવડે જીવ ઘટીયંત્રમાંના ઘટની પેઠે ઊર્ધ્વઅધઃ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. વિશ્રાંતિ પામતો ઘટની. કામનાનો ત્યાગ કરી લૌકિકવૈદિક શુભકર્મ કરવાથી શનેઃ શનેઃ ચિત્તના મલદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તને કોઈ પણ યોગ્ય ધ્યેયમાં દીર્ઘકાલ નૈરંતર્ય આદરપૂર્વક સ્થાપન કરવાથી પીરે પીરે ચિત્તનો વિક્ષેપ-દોષ દૂર થાય છે, અને સંતુશાન્ત તથા સદ્ગુણિતઓના વેતા ને પરમતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા પરમકારણિક આચાર્યદ્વારા વેદાંત-શાસ્ત્રના શ્રવણાદિવડે નિજસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી ચિત્ત-ના આવરણદોષની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણની નિ-શેષ નિવૃત્તિ થયે જીવનું ભયદ્રભ ભવકાંતારનું દુઃખદ ભ્રમણ વિદૂર થાય છે, ને તે અર્પણાંદરૂપે શાશ્વત વિરાજે છે.

ત્રિવિધતાપનો અજ્ઞાનરૂપ મૂલસંહિત અત્યંત ઉચ્છેદ અને સ્વાભાવિક પરમાનાંદનો નિત્ય આવિર્ભાવ એ વિવેકી મનુષ્યને મુખ્ય પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય પ્રતીત થાય છે. એ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી થાય છે. આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉપ-નિષદના શ્રવણાદિથી થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ ઉપનિષદોનું શ્રવણ વા વાચન કરવું આવશ્યક છે. ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલો સિદ્ધાંત જીવને પરમશાંતિ આપી કૃતાર્થ કરનાર, કર્તવ્ય-પરાયણતા રાખવાનું ઉત્તમ મનોબલ આપનાર, નીતિબલને સુદૃઢ કરનાર, ને સર્વ પ્રકારના દુઃખમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે આશ્વાસન આપનાર છે એમ ઉપનિષદોનું સ્વસ્થચિત્ત વાચન કરનારને સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પશ્ચિમના કેટલાક પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ ઉપનિષદોની એ મહત્તા સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે:-

“આપા વિશ્વમાં ઉપનિષદોના અભ્યાસજેવો શ્રેય કરનાર અન્ય કોઈ પણ અભ્યાસ નથી. મારા જીવનનું એ આશ્વાસન છે, અને મારા મૃત્યુકાલમાં પણ મને એનું જ આશ્વાસન રહેશે.”

“યુરોપનું ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઐકાંતત્ત્વજ્ઞાનો ચૈતન્ય-વાદ પણ, આધ્યાત્મિક બ્રહ્મવાદસાથે સરખાવતાં મધ્યાહ્નના પૂર્ણપ્રકાશવાળા સૂર્યની આગળ એક તણાપાજેવો જણાય છે.”

ક્રૅડરીક શ્વેલગ.

“જો સુખી મૃત્યુ મેળવવાની યોગ્યતા સંપાદન કરવી એ તત્ત્વચિંતનનો હેતુ હોય તો તે માટે વેદાંતજેવું શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ સાધન નથી.”

પ્રો. મેક્સમ્યુલર.
“પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં વેદાંત એ નીતિનો સર્વથી સુદૃઢ આધાર છે, ને વ્યાવહારિક દુઃખમાં નિરતિશય મૂલ્યવાન આશ્વાસન છે.”

શુદ્ધ ને સ્થિર ચિત્તવાળા સાધનસંપન્ન પુરુષને અદિતીય પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યનું વિધિવત્ અનન્ય શરણ ગ્રહણ કરી તેઓશ્રીદ્વારા મહાવાક્યના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવાથી થાય છે, પણ જેઓના ચિત્તમાં સંશયવિપર્યય હોય તેમને મહાવાક્યના શ્રવણથી દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી. તેવા અધિકારીઓએ પૂર્વકંત લક્ષણવાળા આચાર્યદ્વારા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારાં છ લિંગોસહિત વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણથી તે શાસ્ત્ર દ્વૈતનું પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે કે અદ્વૈતનું પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે એવો વેદાંતરૂપ પ્રમાણમાં રહેલો સંશય દૂર થાય છે. મોક્ષ તથા બ્રહ્માદિરૂપ પ્રમેયના સ્વરૂપમાં રહેલા સંશયો નિવૃત્ત કરવા શ્રવણ કરેલા વિષયનો એકાંતમાં ભેદની બાધક ને અભેદની સાધક યુક્તિઓવડે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ એવો વિચાર મનન કહેવાય છે. શ્રવણમનન કર્યા છતાં પણ જો ચિરકાલથી અજ્ઞાનવડે પોષણ પામેલી દેહમાં હુંપણાની ને જગત્તુમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિરૂપ વિપરીતભાવનાની અત્યંત નિવૃત્તિ ન થાય તો તે કરવા માટે અનાત્માકારવૃત્તિઓને રોકી શ્રદ્ધાસાવધાનતાપુરસ્કર બ્રહ્માકારવૃત્તિઓના પ્રવાહને સતત ચલાવવારૂપ નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી પરમતત્ત્વનો સુદૃઢ અપરોક્ષબોધ થઈ પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનોરહિત બહિર્મુખ પુરુષોથી શ્રવણાદિ સાધનો સંપાદન કરી શકતાં નથી, તેથી પ્રથમ વિવેકાદિ સાધનો સંપાદન કરવાની અગત્ય મનાય છે. શ્લેષ શ્લેષે પરિણામ પામી વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળી અનિત્ય જડવસ્તુઓ તથા જેમાં તે વસ્તુઓનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશ થાય છે એવી ચેતનરૂપ નિત્યવસ્તુ એ બંને ભિન્ન છે એમ જાણવું તે વિવેક કહેવાય છે. એ વિવેક જેમ જેમ દૃઢ થતો જાય છે તેમ તેમ દોષખંડલ ક્ષણભંગુર જડવસ્તુમાં રહેલો રાગ ક્ષીણ થતો જાય છે, ને અંતે હિરણ્ય-ગર્ભના પદમાં પણ દોષદર્શન થઈ તેમાં લાલસા રહેતી નથી. એવી રીતે આ લોકના વિષયોથી માંડીને હિરણ્યગર્ભના પદ-પર્યંતના ઐશ્વર્યમાં આરૂઢ અસ્પૃહાનો ઉદય થાય તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એવા વૈરાગ્યની સ્થિરતા થયે શમાદિ છ સંપત્તિ સુલભતાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિશ્ચ એ છ સંપત્તિનાં નામો છે. દ્રવ્યરૂપ સંપત્તિવિના જેમ અન્નવસ્ત્રાદિ પદાર્થો મેળવી શકાતા નથી તેમ આ છ સંપત્તિવિના બ્રહ્મનુભવ થઈ શકતો નથી. મનને નિષિદ્ધ વિષયચિંતનમાંથી રોકવાનું બલ શમ કહેવાય છે, ઈંદ્રિયોના નિષિદ્ધ વિષયોભણીના પ્રબલ વેગને રોકવાનું સામર્થ્ય દમ કહેવાય છે, શ્રીસદ્ગુરુના તથા સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં સુદૃઢ વિશ્વાસ રાખવો તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે, સર્વોત્તમ વિષયોના

અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં મનની સ્થિરતા થવાથી કોઈ પણ નિષિદ્ધ વિષયના સ્મરણથી વા સામીપ્યથી મનમાં ક્લોભ ન થાય તે સમાધાન કહેવાય છે, વિષયી જીવોને અતિપ્રિય લાગતા વિષયો હલાહલવિષજેવા પ્રતીત થઈ તેમાં મનની સ્વાભાવિક ઉપેક્ષા રહે, ને સકામકર્મમાં ફલેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન થાય તે ઉપરતિ કહેવાય છે, અને પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થતાં માનાપ-માન, સુખદુઃખ, ટાંઢાટકો ને ભૂખતરસ આદિ સહન કરવાનું બલ તિતિશ્ચ કહેવાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય ને શમાદિ છ સંપત્તિ આ ગ્રણ સાધનો પરિપક્વ થયાં હોય તો જ વાસ્તવિક મુમુક્ષુતા એટલે મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા ઉપજે છે. એ મુમુક્ષુતા શ્રવણાદિમાં શીદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી થાય છે.

જેઓ વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રતિબંધક સંસ્કારોના સદ્ભાવને લીધે અરુચિવાળા હોય તેમણે આ લોક પરલોકના ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી માત્ર પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે પોતાના માનેલા પદાર્થોના વિહિતત્યાગરૂપ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એવા યત્નથી ચિત્તની નિર્મલતા થાય છે, ને વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રીતિ ઉપજે છે.

આ જન્મમાં પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી સદૌમોક્ષ મેળવી શકવાનું સામર્થ્ય જેમની ભુક્તિમાં નથી તેમને નિર્ગુણ-બ્રહ્મની ઉપાસના કર્તવ્ય છે. જેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના અધિકારી ન હોય તેમણે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એ બેમાંની કોઈ ઉપાસનાનો પરિપાક થયે જો તેમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે તો એવા ઉપાસકો એ ઉપાસનાના બલથી થરીરપાત પછી અર્ચિમાર્ગે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, ને ત્યાંના ઉદ્ગુહ ભોગો ભોગવી મહાકલ્પના અંતમાં વિદેહકૈવલ્ય પામે છે. આ ક્રમમોક્ષ કહેવાય છે. તેથી જિતરતા અધિકારવાળાએ નિષ્કામ શુભકર્મ, ને તેનાથી જિતરતા અધિકારવાળાએ સકામ શુભકર્મ કરવાનાં છે. ઈષ્ટ, પૂર્ત ને દાનાદિરૂપ સકામ શુભકર્મ કરનારા દક્ષિણાયનમાર્ગે સ્વર્ગ-લોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી સ્વર્ગનો ભોગ આપનાર પુણ્ય-કર્મનો ક્ષય થયે પાછા મર્ત્યલોકમાં આવે છે. જેઓ સકામ શુભકર્મ નહિ કરતાં સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે તેઓ પ્રધાનપણે દુઃખ-નો અનુભવ કરવા તૃતીય સ્થાનમાં એટલે મનુષ્યથી જિતરતી યોનિઓમાં જાય છે. એ ગ્રણે માર્ગનું નિરૂપણ છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમાં જોવામાં આવશે.

ઈશાદિ અગીઆર ઉપનિષદોમાંની પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં કયા વિષયનું નિરૂપણ છે તે વિષયદર્શક સુચીપત્ર જોવાથી અથવા તે તે ઉપનિષદના આરંભમાં આપેલા ઉપોદ્ઘાત અને મંત્રોપરની ઉચ્ચાનિકાઓ વાંચવાથી જણાઈ આવશે.

શબ્દાર્થમાં આવાં [ ] ચતુષ્છોણો મૂકી તેમાં મૂલમાં નહિ એવાં પદ કે પદો ગુજરાતીમાં અર્થ સ્પષ્ટ થવા સારુ મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને આવાં ( ) દ્વિકપાલો પદનો પર્યાય જણાવવા સારુ વા પદના સ્પષ્ટીકરણ માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે. જેમને માત્ર શબ્દાર્થ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નોનીની બહારનો ભાગ જ વાંચવો, અને જેમને મૂલનો ભાવાર્થ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નો ત્યાં નથી એમ ગણી સર્વ ભાગ વાંચવો, એમ કરવાથી બંને પક્ષની અનુકૂલતા સચવાશે. ઈતિ. ઔં. □

ૐ

શ્રીઉપનિષદોનું વિષયદર્શક સૂચીપત્રક

મંગલાચરણ.

૨૫

૧. શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષત્. (શ્રીઈશોપનિષત્.)

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શાંતિપાઠ.	૨૬	નિંદા, તેમના ફલના ભેદનું કથન, ને તે બંનેનું	
સંન્યાસવડે આત્માની રક્ષાની કર્તવ્યતાનો ઉપદેશ.	૨૭	સાથે અનુષ્ઠાન કરનારને થનારા ફલનું પ્રતિપાદન.	૩૦
અજ્ઞાનીને જીવનપર્યંત નિષ્કામકર્મ કરવાનો ઉપદેશ.	૨૭	સમુચ્ચયને કહેવાની ઈચ્છાથી કેવલ હિરણ્યગર્ભની	
અજ્ઞાનીની નિંદાદ્વારા આત્માના સ્વરૂપનો તે તેના		તથા પ્રકૃતિની ઉપાસનાની નિંદા, તે બંનેની પૃથક્	
જ્ઞાનના ફલનો ઉપદેશ.	૨૮	ઉપાસનાથી થનારું ભિન્ન ભિન્ન ફલ, ને તે બંનેની	
પરમાત્માના સ્વરૂપનું કથન.	૩૦	સાથે ઉપાસના કરનારને થનારું ફલ.	૩૧
કર્મના તથા ઉપાસનાના સમુચ્ચયને કહેવાની ઈચ્છાથી		ઉપાસકે તથા કર્મ કરનારે અંતકાલે કરવાની પ્રાર્થના	
કેવલ કર્મના વા કેવલ ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનની		તથા માર્ગયાયના.	૩૨

૨. શ્રીતલવકારોપનિષત્. (શ્રીકેનોપનિષત્.)

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક	ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
શાંતિપાઠ.	૩૪	નિરૂપણ.	૪૧
૧ મુમુક્ષુનો આચાર્યપ્રતિ પ્રશ્ન ને તેનું ઉત્તર.	૩૪	૪ અગ્નિ, વાયુ ને ઈંદ્રની બ્રહ્માના જ્ઞાનથી મહત્તા.	૪૨
૧ ઉપાસ્યવસ્તુથી બ્રહ્માના ભેદનું પ્રતિપાદન.	૩૬	૪ બ્રહ્મનો અધિદેવત તથા અધ્યાત્મ આદેશ.	૪૨
૨ બ્રહ્મ જોય નથી, પણ સ્વયંપ્રકાશ છે.	૩૭	૪ બ્રહ્મનું નામ તથા તે નામવડે ઉપાસના કરવાથી	
૨ બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનનું ને બ્રહ્મને જાણવાની		થનારું ફલ.	૪૩
આવશ્યકતાનું કથન.	૩૮	૪ શિષ્યની પ્રાર્થના, આચાર્યનું ઉત્તર અને બ્રહ્મવિદ્યા-	
૩ સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રકારનું આખ્યાયિકાદ્વારા		ની પ્રાપ્તિના ઉપાયો.	૪૩
નિરૂપણ.	૩૯	૪ બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ.	૪૩
૪ સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રકારનું આખ્યાયિકાદ્વારા			

૩. શ્રીકાઠકોપનિષત્.

વલ્લ્યંક વિષય	પૃષ્ઠાંક	વલ્લ્યંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
પહેલો અધ્યાય			
શાંતિપાઠ	૪૪	૧ યમે કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ, નચિકેતાની યોગ્યતા	
૧ શ્રીઉદાલકના વિશ્વજિતુનામના યજ્ઞમાં દક્ષિણાની અ-		જોઈ તેને યમે અગ્નિનું નાચિકેત એવું નામ પડવાનું	
પૂર્ણતા જોઈ તેમના પુત્ર નચિકેતાએ કરેલી યાચના.	૪૪	તથા કર્મનું વિજ્ઞાન આપવાનું કહ્યું, અને કર્મની	
૧ નચિકેતાની ત્રણ વારની યાચનાથી શ્રીઉદાલકે “તને		સ્તુતિ કરી.	૪૮
યમને આપું છું” એમ ઉત્તર આપ્યું.	૪૫	૧ અગ્નિના જ્ઞાનનો તથા યજ્ઞફલનો ઉપદેશ કરી	
૧ નચિકેતાનો વિચાર ને તેણે પોતાના પિતાને કરેલી		નચિકેતાને ત્રીજો વર માગવા યમે કહ્યું.	૪૯
વિનિત.	૪૫	૧ નચિકેતાએ ત્રીજા વરથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ	
૧ નચિકેતાનું યમલોકમાં જવું, ને મંત્રીઓનાં યમરાજ-		કરવાની માગણી કરી, ને યમે આનાથી ભિન્ન વર	
પ્રતિ વચનો.	૪૬	માગવા સૂચવ્યું, પણ નચિકેતાએ તે જ વર માગ્યો	
૧ નચિકેતાને યમરાજાએ ત્રણ વર માગવાનું કહ્યું, ને		ત્યારે યમરાજા તેને લોભ પમાડવા લાગ્યા.	૪૯
નચિકેતાએ પોતાના પિતા શાંત થાય એવો પ્રથમ		૧ યમના પૂર્વોક્ત કથનથી નચિકેતાએ ક્ષોભ નહિ	
વર માગ્યો.	૪૬	પામતાં કહેલા વચનો.	૫૦
૧ નચિકેતાએ સ્વર્ગનું સ્વરૂપ કહી સ્વર્ગના સાધનભૂત		૨ યમરાજાએ શ્રેય તથા પ્રેયની ભિન્નતા કહી	
અગ્નિના ઉપદેશરૂપ બીજા વરની યાચના કરી.	૪૭	નચિકેતાની શ્લાઘા કરી.	૫૧
		૨ અવિવેકીઓની ગતિ.	૫૨

વલ્લ્યંક વિષય	પૃષ્ઠાંક	વલ્લ્યંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨ આત્માનું દુર્વિશેષપણું તથા તેનું કારણ.	૫૪	૧ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૬૬
૨ સંતોષ પામેલા યમરાજાએ નચિકેતાપ્રતિ કહેલાં કૃપાયુક્ત વચનો.	૫૪	૧ ભેદજ્ઞાનનો નિષેધ તથા વિદ્વાનના આત્મસ્વરૂપનું કથન.	૬૬
૨ આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતાનું તથા આત્મવેત્તાને પ્રાપ્ત થનારા ફલનું કથન.	૫૫	૨ આત્મજ્ઞાનથી જીવન્મુક્તિની તથા વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન, ને આત્માની સર્વવ્યાપકતાનું નિરૂપણ.	૬૭
૨ નચિકેતાએ આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાની પુનઃ યાચના કરી ત્યારે યમરાજાએ ઝૂંકારની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરી ઝૂંકારની સ્તુતિ કરી.	૫૬	૨ શરીરથી ભિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાના હેતુઓનું કથન.	૬૮
૨ આત્મસ્વરૂપનું વર્ણન.	૫૭	૨ પ્રાણાદિકથી આત્માની ભિન્નતાનું ને જીવની કર્માનુસાર ગતિનું પ્રતિપાદન.	૬૮
૨ આત્મસ્વરૂપ જાણવાના સાધનનું પ્રતિપાદન.	૫૮	૨ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ, તથા અંતરાત્માની એકતાનાં દેખાંતો.	૬૯
૨ આત્માનું દુર્વિશેષપણું તથા તેના જ્ઞાનથી થતી શોકની નિવૃત્તિ.	૫૮	૨ બ્રહ્મ સર્વના અંતરાત્મા છતાં લોકના દુઃખવડે લેપાતા નથી તેનું, તથા બ્રહ્માનુભવથી થનારા નિત્યસુખનું કથન.	૭૦
૨ યોગ્ય ઉપાયવડે આત્મજ્ઞાનની સુલભતા, ને સાધનરહિતને આત્મજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિ.	૫૮	૨ પરમાનંદમાં વિદ્વાનના અનુભવનું તથા બ્રહ્માના સ્વયં પ્રકાશપણાનું કથન.	૭૧
૩ જીવના તથા કૂટસ્થના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૫૯	૩ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૭૧
૩ વર્તમાનકાલમાં પણ વિદ્વાનોની સદ્ભાવ, તથા શરીરાદિની રચાદિરૂપે કલ્પના.	૬૦	૩ પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભનું, તેમના ભયથી સૂર્યાદિ પોતપોતાનું કામ કરે છે તેનું, અને પરમાત્માના અપરોક્ષજ્ઞાન માટે આ જન્મમાં પ્રયત્નની કર્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન.	૭૨
૩ અવિવેકી સારથિને અશ્વો વશ રહેતા નથી, ને વિવેકી સારથિને તે વશ રહે છે એનું કથન.	૬૧	૩ ભિન્ન ભિન્ન લોકમાં આત્માનું દર્શન કેવી રીતે થાય છે તેનું, તથા આત્મજ્ઞાનથી શોકભાવનું નિરૂપણ.	૭૨
૩ વિવેકરહિત સારથિવાળાને તથા વિવેકયુક્ત સારથિ વાળાને થનારા ફલનું નિરૂપણ અને પરમપદના સ્વરૂપનું કથન.	૬૧	૩ આત્માના સૂક્ષ્મતમપણાનું તથા તેના અનુભવથી અવિનાશિભાવની પ્રાપ્તિનું કથન.	૭૩
૩ પુરુષ સૂક્ષ્મપણાદિનો અવધિ છે, ને તેનો સાક્ષાત્કાર સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાને થાય છે.	૬૧	૩ યોગના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૭૪
૩ આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું કથન, તથા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો બોધ, ને જ્ઞાનમાર્ગની દુર્ગમતાનું નિરૂપણ.	૬૨	૩ આત્મા છે એમ જાણવું જોઈએ તેનું, તથા તેમ જાણવાથી થનારા લાભનું પ્રતિપાદન.	૭૪
૩ પરમતત્ત્વને જાણવાથી મોક્ષલાભનું કથન, તથા પ્રસ્તુત વિજ્ઞાનની સ્તુતિ.	૬૩	૩ કામનાઓની તથા અજ્ઞાનની વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિનું કથન.	૭૫
૨. બીજો અધ્યાય.		૩ સુષુપ્ત્ત્વાનાડીદ્વારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું ને બીજા નાડીઓદ્વારા સંસારની પ્રાપ્તિનું તથા અંતરાત્માના અવિનાશીપણાનું કથન.	૭૬
૧ શ્રેયના પ્રતિબંધનું કથન.	૬૪	૩ નચિકેતાને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ.	૭૬
૧ અવિવેકી તથા વિવેકીની ઈચ્છાના ભિન્નપણાનું તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું નિરૂપણ.	૬૪		
૧ હિરણ્યગર્ભના બ્રહ્મભાવનું કથન.	૬૫		
૧ અગ્નિના તથા સમષ્ટિપ્રાણના બ્રહ્મપણાનું તથા જીવબ્રહ્મા અભેદનું પ્રતિપાદન.	૬૫		

૪. શ્રીપ્રશ્નોપનિષત્.

પ્રશ્નાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક	પ્રશ્નાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
શાંતિપાઠ.	૭૭	૧ એમ પૂછવું, ને ભગવાનું પિપ્પલાદે “આ સર્વ પ્રજા કમવડે પ્રજાપતિમાંથી ઉપજે છે” એમ પ્રતિપાદન કર્યું.	૭૮
૧ સુકેશા આદિ શ્રીપિપ્પલાદને શરણે ગયા.	૭૭	૨ “સત્તર દેવોમાંથી કયા દેવો આ શરીરને ધારણ કરે છે? અને તેમાં મુખ્ય કોણ છે?” એમ ભાગવે	
૧ ભગવાનું પિપ્પલાદે તેમને એક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી પછી જે પૂછવાનું હોય તે પૂછવા જણાવ્યું, અને એક વર્ષ પછી કંબંધીએ “આ પ્રજા ક્યાંથી ઉપજે છે?”			

પ્રશ્નોંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં પિપ્પલાદમુનિએ “પ્રાણ આ શરીરને ધારણ કરે છે, ને તે સર્વમાં મુખ્ય છે” એમ નિરૂપણ કર્યું.	૮૨
૩ કોસલ્યે “પ્રાણની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે?” ઇત્યાદિ પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીપિપ્પલાદે “પ્રાણ-ની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે” ઇત્યાદિ જણાવ્યું.	૮૫
૪ “આ શરીરમાં કોણ સુએ છે? કોણ જાગે છે? કોણ સ્વપ્નો જુએ છે? વિશ્લેષના અભાવમાં સ્વરૂપસુખ કોને થાય છે? અને સર્વ શામાં એકીભૂત થાય છે?” એમ આર્ચ્યે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં ભગવાન પિપ્પલાદે આ પ્રમાણે કહ્યું, “વિષયસહિત ઈંદ્રિયો સુએ	

પ્રશ્નોંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
છે, પ્રાણ જાગે છે, મન સ્વપ્નો જુએ છે, સુષુપ્તિમાં મનને સ્વરૂપસુખ થાય છે, ને પરમાત્મામાં સર્વ એકીભાવને પામે છે.”	૮૮
૫ “ઝંકારનું ધ્યાન કરનારને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એમ સત્યકામે પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં ભગવાન પિપ્પલાદે કહ્યું કે, “અપરબ્રહ્મરૂપે ઝંકારનું ધ્યાન કરનારને સત્યલોકની પ્રાપ્તિ, ને પરબ્રહ્મરૂપે ઝંકાર-નું ધ્યાન કરનારને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.”	૯૨
૬ “સોળ કલાવાળો પુરુષ ક્યાં છે?” એમ સુકેશાએ પૂછ્યું ત્યારે ભગવાન પિપ્પલાદે આ પ્રમાણે જણાવ્યું, “પ્રાણાદિ સોળ કલાવાળો પુરુષ વ્હયા-કાશમાં સ્થિત છે.”	૯૪

૫. શ્રીમુંડકોપનિષદ્.

પ્રશ્નોંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. પ્રથમ મુંડક	
શાંતિપાઠ.	૯૮
૧ શ્રીબ્રહ્માએ અથર્વાને બ્રહ્મવિદ્યા કહી, અથર્વાએ અંગિરસને, અંગિરે ભારદ્વાજને, ને ભારદ્વાજે અંગિરાપ્રતિ તે વિદ્યા કથન કરી. તે અંગિરાપ્રતિ “શું જાણવાથી આ સર્વ જાણવામાં આવે છે?” એમ શોનકે જિજ્ઞાસા કરી.	૯૮
૧ અંગિરાએ શોનકની સમીપ અપરાવિદ્યાનું તથા પરાવિદ્યાનું નિરૂપણ કરવા માંડ્યું.	૯૯
૧ સૃષ્ટિના કમનું નિરૂપણ.	૧૦૦
૨ કર્મનું તથા અગ્નિહોત્રનું પ્રતિપાદન.	૧૦૧
૨ અગ્નિહોત્રના અનુષ્ઠાનના દુષ્કરપણાનું, અગ્નિની સાત જીભોનાં નામોનું, ને આહુતિઓ યજમાનને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે તેનું વર્ણન.	૧૦૨
૨ ઉપાસનારહિત કર્મના તુચ્છપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૦૨
૨ ઉપાસનાસહિત કર્મ કરનારાઓને થનારા ફલનું કથન.	૧૦૩
૨ સર્વ સંસારથી વિરક્ત થયેલા મુમુક્ષુનું તથા તેવા મુમુક્ષુપ્રતિ આચાર્યનું કર્તવ્ય.	૧૦૪

૨. દ્વિતીય મુંડક

૧ બ્રહ્મમાંથી સર્વના પ્રાદુર્ભાવનું તથા બ્રહ્મસ્વરૂપનું કથન.	૧૦૪
૧ ઈશ્વરમાંથી પ્રાણ, મન, ઈંદ્રિયો, ભૂતો, વિરાટ, બ્રાહ્મણાદિ પ્રજા, વેદો, દીક્ષા, યજ્ઞો, દક્ષિણા, કાલ, લોકો, દેવો પશુઓ ને અન્ય સર્વની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ.	૧૦૫

પ્રશ્નોંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ ઈશ્વરના જ્ઞાનથી થનારા ફલનું પ્રતિપાદન.	૧૦૭
૨ બ્રહ્મસ્વરૂપનું કથન તથા તેમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો ઉપદેશ.	૧૦૭
૨ બ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના ઉપાયનું કથન.	૧૦૭
૨ બ્રહ્મના તથા પરમાત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૧૦૮
૨ પરમાત્માના જ્ઞાનથી થનારા ફલનું તથા બ્રહ્મ-સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૧૦૯

૩. તૃતીય મુંડક

૧ જીવના તથા ઈશ્વરના સ્વરૂપનું કથન, અને ઈશ્વરના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી જીવના શોકની નિવૃત્તિનું વર્ણન.	૧૧૦
૧ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારથી સાધકનાં પુણ્યપાપાદિની નિવૃત્તિનું તથા સત્યાદિ સાધનોનું કથન.	૧૧૧
૧ સત્યના માહાત્મ્યનું, બ્રહ્મસ્વરૂપનું અને બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનનું પ્રતિપાદન.	૧૧૧
૧ આત્મસ્વરૂપનું અને આત્મજ્ઞાનીના માહાત્મ્યનું વર્ણન.	૧૧૨
૨ મુમુક્ષુએ મોક્ષલાભ માટે આત્મવેત્તાનું પૂજન કરવું જોઈએ તેનું, તથા જ્ઞાનીમાં વિષયેચ્છાઓના અભાવનું, અને આત્મજ્ઞાનના સાધનનું નિરૂપણ.	૧૧૨
૨ બ્રહ્મવેત્તાના બ્રહ્મમાં પ્રવેશાદિનું વર્ણન.	૧૧૪
૨ બ્રહ્મવેત્તાનો ઉપાધિ કેવી રીતે વિલીન થાય છે તેનું કથન.	૧૧૪
૨ બ્રહ્મજ્ઞાનના ફલનું કથન, અને બ્રહ્મવિદ્યાના દાનનું પ્રદર્શન.	૧૧૫

૬. કારિકાસહિત માંડૂક્યોપનિષદ્.

વિષય	પૃષ્ઠાંક
શાંતિપાઠ.	૧૧૬
ઐકાર સર્વરૂપ છે એવું વર્ણન.	૧૧૬
આત્માના ચાર પાદોનું તથા વૈશ્વનારરૂપ પ્રથમપાદના સ્વરૂપનું કથન.	૧૧૭
તૈજસના તથા પ્રાજ્ઞના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૧૧૮
૧. આગમપ્રકરણ	
વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૧૧૯
જગત્ત્રી ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મતાંતરોનું કથન.	૧૨૦
જગત્ત્રી ઉત્પત્તિના સંબંધમાં સિદ્ધાંતનું તથા ચતુર્થ-પાદના સ્વરૂપનું કથન.	૧૨૫
તુર્યના સ્વરૂપનું અને ચારે પાદોની વિલક્ષણતાનું નિરૂપણ.	૧૨૧
તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિનું ને અદ્વૈતના વાસ્તવિકપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૨૨
આત્માના પાદોના અને ઐકારની માત્રાઓના અભેદનું વર્ણન.	૧૨૩
વિશ્વના અકારપણાનું તથા એમ જાણવાથી થનારા ફલનું, તૈજસની તથા ઉકારની એકતાનું ને એકતા જાણવાથી થનારા ફલનું, અને પ્રાજ્ઞની તથા મકારની એકતાનું ને એકતા જાણવાથી થનારા ફલનું કથન.	૧૨૩
અમાત્ર તુરીયરૂપ છે એવું કથન.	૧૨૫
ઐકારને પાદોથી જાણવાવડે કૃતાર્થ થવાનું, પ્રણવનું ધ્યાન કરનારને નિર્ભયતાની પ્રાપ્તિનું, પ્રણવ-સ્વરૂપનું અને ઐકારને જાણનારને આત્મભાવની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન.	૧૨૫
ઐકારને જાણનારના શોકાભાવનું કથન ને તુરીયભાવ-ને પામેલા ઐકારને જાણનારની સ્તુતિ.	૧૨૬
૨. વૈતથ્યપ્રકરણ	
સ્વપ્નના પદાર્થોના મિથ્યાપણાનું ને તે પદાર્થોના મિથ્યાપણાના હેતુનું કથન.	૧૨૬
જાગ્રત્ના પદાર્થોના મિથ્યાપણાનું ને તે પદાર્થોના મિથ્યાપણાના હેતુનું કથન.	૧૨૭
સ્વપ્નના તથા જાગ્રત્ના પદાર્થોના અસત્યપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૨૭
પ્રમાતાદિની કલ્પિતતાનું વર્ણન.	૧૨૮
જાગ્રત્ના તથા સ્વપ્નના પદાર્થોના કલ્પિતપણાનું નિરૂપણ.	૧૨૮
પદાર્થોની કલ્પનાના કમનું ને જીવની કલ્પનાના નિમિત્તાદિનું પ્રતિપાદન.	૧૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
પ્રાણાદિ અનેક ભાવોનું કથન.	૧૩૦
વેદના વાસ્તવિક અર્થને આત્મવેત્તા જાણે છે.	૧૩૧
દ્વૈતના અસદ્ભાવની શ્રુતિવડે સિદ્ધતાનું ને અદ્વૈતતાના શિવપણાનું કથન.	૧૩૨
યથાર્થદર્શનની સ્તુતિ, અને વિદ્વાનના કર્તવ્યનું તથા બીજી ચર્ચાનું નિરૂપણ.	૧૩૩
તત્ત્વવેત્તાએ તત્ત્વથી ચલિત નહિ થવું જોઈએ એવું પ્રતિપાદન.	૧૩૩
૩. અદ્વૈતપ્રકરણ.	
ઉપાસકની દીનતાનું કથન.	૧૩૪
અકૃપણભાવને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા, ને જીવની કલ્પિત ઉત્પત્તિ તથા લય.	૧૩૪
આત્મામાં ઉપાધિવડે ભેદની પ્રતીતિનું તથા આત્માની નિર્મલતાનું કથન.	૧૩૪
આત્મામાં ઉત્પત્તિવિનાશાદિ અવિદ્યાકૃત છે એવું પ્રતિ-પાદન, તથા અભેદવાદ શ્રુતિસિદ્ધ છે એવું કથન.	૧૩૫
ભેદવાદનું નિરાકરણ.	૧૩૬
વાસ્તવિક અભેદ અને કલ્પિત ભેદનું પ્રતિપાદન.	૧૩૭
અજન્મા આત્માની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી એવું નિરૂપણ.	૧૩૮
ભેદદષ્ટિના મિથ્યાપણાનું તથા સત્ત્વી વાસ્તવિક ઉત્પત્તિના અભાવનું કથન.	૧૩૯
અસત્ત્વી ઉત્પત્તિના અભાવનું ને દ્વૈતના મનોમાત્ર-પણાનું કથન.	૧૩૯
મનના નિરોધના સાધનનું, આત્માને અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષાના અભાવનું, ને મનની બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિ યોગીઓવડે જાણવાયોગ્ય છે તેનું વર્ણન.	૧૪૦
સુષુપ્તિઅવસ્થાવાળા તથા સમાધિઅવસ્થાવાળા મનની સ્થિતિના ભેદનું અને બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૧૪૧
બ્રહ્મમાં બ્રહ્મણ્યાગના અભાવનું, અદ્વૈતાનુભવની દુર્લભતાનું ને અભ્યાસિની પ્રાપ્તિ મનના નિગ્રહને અધીન છે તેનું પ્રતિપાદન.	૧૪૧
મનોનિગ્રહના ઉપાયનું, લયવિક્ષેપને દૂર કરવાની આવશ્યકતાનું, તથા વિષયેચ્છા અને વિષયભોગથી મનને નિવૃત્ત કરવાના ઉપાયનું કથન.	૧૪૨
લય, વિક્ષેપ, કપાય ને રસાસ્વાદને ઉપાયપૂર્વક દૂર કરી સમભાવમાં સ્થિતિ કરવાનો બોધ.	૧૪૩
લયાદિથી રહિત થયેલા ચિત્તને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિનું, બ્રહ્મસ્વરૂપનું ને જીવાદિની અનુત્પત્તિનું કથન.	૧૪૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪. અલાતશાંતિપ્રકરણ.			
આચાર્યને તથા શાસ્ત્રને નમસ્કાર, અને દ્વૈતવાદીઓનો પરસ્પર વિવાદ.	૧૪૪	આત્મા વસ્તુતાએ શબ્દનો વિષય નથી એવું, તથા ચિત્તને ચિત્તનું દૃશ્ય મિથ્યા છે એવું નિરૂપણ.	૧૫૬
અજન્મા બ્રહ્મમાંથી પરિણામરૂપે કાંઈ ઉપજતું નથી એવું પ્રતિપાદન.	૧૪૫	જીવોની વાસ્તવિક અનુત્પત્તિનું ને વ્યાવહારિક ઉત્પત્તિનું કથન.	૧૫૬
સ્વભાવશબ્દના અર્થનું, જીવોના સ્વભાવનું, ને સાંખ્ય-મતના દોષનું નિરૂપણ.	૧૪૫	ચિત્તના અસંગપણાનું ને આત્મા અજન્મા છે આ કલ્પનાના વ્યાવહારિકપણાનું કથન.	૧૫૭
કાર્યકારણરૂપ દેતનું દુર્નિરૂપણપણું.	૧૪૬	મિથ્યાજ્ઞાનથી મિથ્યાસંસારની નિવૃત્તિનું, દ્વૈતના આગ્રહના ત્યાગથી જન્માભાવનું ને ચૈતન્યના વિશેષરહિતપણાનું તથા અદ્વૈતપણાનું નિરૂપણ.	૧૫૭
સર્વ વસ્તુઓની અનુત્પત્તિ સિદ્ધ કરનારા હેતુઓનું કથન.	૧૪૮	બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ, અને મોક્ષનું સ્વરૂપ.	૧૫૮
બાહ્યપદાર્થવાદીનો પૂર્વપક્ષ અને વિજ્ઞાનવાદીભણીથી તેનું સમાધાન.	૧૪૮	આત્માનું જ્ઞાન ન થવાનાં કારણોનું ને આત્મતત્ત્વ જ્ઞાનાર સર્વજ્ઞ થાય છે તેનું વર્ણન.	૧૫૮
વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ.	૧૪૯	જ્ઞાનીના કર્તવ્યાભાવનું ને જ્ઞાનદાદિ ત્રણ અવસ્થાનું પ્રતિપાદન.	૧૫૯
બ્રહ્મતત્ત્વના જન્મરહિતપણાનું, આત્મામાં સંસાર તથા મોક્ષના અભાવનું, અને મોક્ષના કલ્પિતપણાનું કથન.	૧૫૦	આત્મવેત્તાની સર્વજ્ઞતા, ત્રણ અવસ્થાનું ત્યજવાયોગ્ય-પણું, ને પરમાર્થતત્ત્વનું સ્વરૂપ.	૧૬૦
સ્વપ્ન તથા જાગૃત્તા મિથ્યાપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૫૦	મોક્ષાધિકારીનું, આત્મસ્વરૂપનું, અજ્ઞાનીના કૃપણ-પણાનું મહાજ્ઞાનીનું ને જ્ઞાનના અસંગપણાનું વર્ણન.	૧૬૦
સ્વપ્નજાગૃત્તા કાર્યકારણભાવના અભાવનું નિરૂપણ.	૧૫૨	મતાંતરમાં જ્ઞાનના અસંગપણાના અસંભવનું, આત્માના બંધનરહિતપણાનું, અને વેદાંતના પરમતત્ત્વની તથા બુદ્ધના પરમાર્થતત્ત્વની વિલક્ષણતાનું પ્રતિ-પાદન.	૧૬૧
મંદવિવેકીઓને ભેદજ્ઞાનથી થનારા અલ્પદોષનું ને દ્વૈતના અસત્પણાનું વર્ણન.	૧૫૨	પરમતત્ત્વને નમસ્કાર.	૧૬૨
બ્રહ્મના જન્મરહિતપણાનું તથા અચલપણાદિનું કથન.	૧૫૩		
આત્મામાં કારણકાર્યની અનુત્પત્તિના નિશ્ચયનું કથન, અને હેતુ તથા ફલનો આગ્રહ ત્યજી દેવાનો બોધ.	૧૫૪		
વસ્તુતાએ સર્વ જન્મરહિત છે, ને વ્યવહારવડે ઉત્પત્તિ-ની પ્રતીતિ છે એવું પ્રતિપાદન.	૧૫૫		

૭. શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષત્.

અનુવાકાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક	અનુવાકાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. શિક્ષાધ્યાય.		૨. બ્રહ્મવલ્લી	
૧ શાંતિપાઠ.	૧૬૨	શાંતિપાઠ.	૧૭૩
૨ શિક્ષાનું નિરૂપણ.	૧૬૩	૧ બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ, બ્રહ્મસ્વરૂપ ને પરમાત્મામાંથી ક્રમપૂર્વક આકાશાદિની ઉત્પત્તિ.	૧૭૩
૩ સંહિતાની ઉપાસના.	૧૬૩	૨ અન્નની બ્રહ્મરૂપતા, અન્નરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને થનારું ફલ, અન્નનો અર્થ અને પ્રાણમયકોશ.	૧૭૪
૪ મેધા તથા લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિના સાધનભૂત જપ તથા હોમનું કથન.	૧૬૫	૩ પ્રાણની બ્રહ્મરૂપતા, પ્રાણરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને થનારું ફલ, પ્રાણનો અર્થ, અને મનોમયકોશ.	૧૭૫
૫ વ્યાઘ્રતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના.	૧૬૬	૪ મનોમયકોશરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને થનારું ફલ, અને વિજ્ઞાનમયકોશ.	૧૭૬
૬ બ્રહ્મના સ્થાનનું ને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગનું વર્ણન.	૧૬૭	૫ વિજ્ઞાનમયકોશની શ્રેષ્ઠતા, વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને થનારું ફલ, અને આનંદમય-કોશ.	૧૭૬
૭ પૃથિવી આદિક પાંચના સમુદાયરૂપે હિરણ્ય-ગર્ભની ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન.	૧૬૮	૬ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા.	૧૭૬
૮ ઔંકારની ઉપાસના.	૧૬૮	૭ બ્રહ્મમાંથી જગત્તો પ્રાદુર્ભાવ, બ્રહ્મની સુષુ-પ્તતા, બ્રહ્મવેત્તાને નિર્ભયપણાની પ્રાપ્તિ, અને	
૯ ઉપાસનાના તથા કર્મના સમુચ્ચયનું નિરૂપણ.	૧૬૯		
૧૦ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જપવાયોગ્ય મંત્ર.	૧૭૦		
૧૧ મુમુક્ષુઓને પણ કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે.	૧૭૦		
૧૨ શાંતિપાઠ.	૧૭૨		

અનુવાકાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
ભેદદર્શને ભયની પ્રાપ્તિ.	૧૭૭
૮ પરમાત્માના ભયથી વાયુ આદિની પોતપોતાના કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને લૌકિક આનંદોનો ક્રમ.	૧૭૭
૯ બ્રહ્મનો સ્વાભાવિક આનંદ જાણનાર નિર્ભય થાય છે, ને તેને પુણ્યપાપ તપાવતા નથી.	૧૭૮
૩. ભૃગુવલ્લી	
શાંતિપાઠ.	૧૮૦
૧ બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવા માટે ભૃગુનું પોતાના પિતા શ્રીવરુણની સમીપ જવું, ને શ્રીવરુણે તેને જ્ઞાનનાં સાધનો કહ્યાં.	૧૮૦
૨ ભૃગુએ અન્ન બ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું ત્યારે તપવડે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવાનું વરુણમુનિએ કહ્યું.	૧૮૧
૩ ભૃગુએ તપવડે પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ જાણી પિતાને તે વાત જણાવી ત્યારે પિતાએ તપવડે બ્રહ્મને જાણવાનું સૂચ્યું.	૧૮૧
૪ ભૃગુએ મન બ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું ત્યારે પિતાએ તપવડે બ્રહ્મને જાણવાની આજ્ઞા કરી.	૧૮૧
૫ ભૃગુએ બુદ્ધિ બ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું ત્યારે શ્રી-	

અનુવાકાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
વરુણે તપવડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવવાનો ઉપદેશ કર્યો.	૧૮૨
૬ ભૃગુએ આનંદ બ્રહ્મ છે એમ કથન કર્યું, આ વિદ્યાનું નામ ભાર્ગવી વારુણી છે, અને બ્રહ્મ-વેતાને પ્રાપ્ત થનારું ફલ.	૧૮૩
૭ અન્નની નિંદા ન કરવાનું, અન્નનું તથા અન્નાદ-નું, ને અન્નમાં સ્થિત અન્નને જાણવાથી થનારા ફલનું કથન.	૧૮૩
૮ અન્નનો પરિત્યાગ ન કરવાનું, અન્નનું તથા અન્નાદનું, અને અન્નમાં રહેલા અન્નને જાણ-વાથી થનારા ફલનું પ્રતિપાદન.	૧૮૩
૯ ધર્મ અન્ન સંપાદન કરવાનો, અન્ન તથા અન્ન-ભક્ષકનો, અને અન્નમાં રહેલા અન્નને જાણવા-થી થનારા ફલનો ઉપદેશ.	૧૮૩
૧૦ અતિથિને નિવાસસ્થાન આપવાનો, અતિથિ માટે અન્નસંગ્રહ કરવાનો, અતિથિને સત્કારપૂર્વક અન્નદાન કરવાનો, બ્રહ્મની ઉપાસનાનો અને આત્મજ્ઞાનના ફલનો બોધ.	૧૮૩

૮. શ્રીઐતરેયોપનિષત્.

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. પહેલો અધ્યાય	
શાંતિપાઠ	૧૮૬
સૃષ્ટિની પૂર્વે એક પરમાત્માનું જ હોવું, અને તેમણે લોકોને રચવા માટે કરેલો સંકલ્પ.	૧૮૬
પરમાત્માએ રચેલા લોકોનાં નામો તથા વિરાટની ને લોકપાલોની ઉત્પત્તિનું કથન.	૧૮૭
ધુધાતૃયાની સૃષ્ટિનું તથા અલ્પશરીરની ઉત્પત્તિ આદિનું નિરૂપણ.	૧૮૮
અગ્નિ આદિ દેવોએ વાણી આદિરૂપે થઈ મુખ આદિમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રતિપાદન.	૧૮૮
ધુધાપિપાસાએ સ્થાન માટે વાચના કરી, અને તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું.	૧૮૮
પરમાત્માએ અન્નને ઉત્પન્ન કરવાનો સંકલ્પ કરી તે ઉપજાવ્યું.	૧૮૮
આત્માનું સ્વતઃ ભોક્તાપણું નથી, પણ અપાનવૃત્તિ-વાળા પ્રાણથી તેનું ભોક્તાપણું છે એવું પ્રતિપાદન.	૧૮૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
ભોક્તાનું સ્વરૂપ દેખાડવા પરમાત્માના વિચારનું, તથા તેમણે જે માર્ગવડે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું નિરૂપણ.	૧૮૯
પૂર્વોક્ત અધ્યારોપનો અપવાદ.	૧૮૯
૨. બીજો અધ્યાય	
પિતામાં થનારા જીવના પ્રથમ જન્મનું, સ્ત્રીના શરીરમાં ગયેલા વીર્યની સ્થિતિનું, સગર્ભા સ્ત્રીના કર્તવ્યનું, સગર્ભા સ્ત્રીના પતિના કર્તવ્યનું, ને પિતાને થનારા પુત્રના ઉપયોગનું નિરૂપણ.	૧૮૨
વામદેવઋષિને જ્ઞાનના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ એવું કથન.	૧૮૩
૩. ત્રીજો અધ્યાય	
આત્મસ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાથી મુમુક્ષુઓનું પરસ્પર ભાષણ.	૧૮૩
પ્રાણના ભેદોનું કથન.	૧૮૪
શરીરશરીરપ્રતિ આત્મા ભિન્ન નથી એવું નિરૂપણ.	૧૮૪
બ્રહ્મરૂપ આત્માને જાણવાથી થનારા ફલનું કથન.	૧૮૫

૯. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષત્.

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. પ્રથમ પ્રપાઠક	
શાંતિપાઠ તથા ઉપોદ્ઘાત	૧૮૬
૧ રસતમત્વાદિ ગુણવિશિષ્ટ ઔંકારની પરમાત્મ-બુદ્ધિથી ઉપાસના.	૧૮૭

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨ પ્રાણદૃષ્ટિવડે ઔંકારની ઉપાસના.	૨૦૪
૩ આદિત્ય અને પ્રાણ આદિકની દૃષ્ટિવડે ઔંકારની ઉપાસના.	૨૦૪
૪ સ્વરશબ્દના વાચ્ય ઔંકારની ઉપાસના.	૨૦૬

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫ વાગાદિકની ને મુખ્યપ્રાણની તથા રશ્મિની અને આદિત્યની અભેદદષ્ટિવડે ઉદ્દગીયની ઉપાસનાની નિંદાપૂર્વક પુનઃ તેમની ભેદદષ્ટિવડે ઉદ્દગીયની ઉપાસના.	૨૦૩
૬ અંગપ્રધાનભેદવડે અધિદેવતરૂપ અપૂર્વ ઉદ્દગીયની ઉપાસના.	૨૦૪
૭ અંગપ્રધાનભેદવડે અધ્યાત્મરૂપ અપૂર્વ ઉદ્દગીયની ઉપાસના.	૨૦૪
૮ શિલક, દાહ્ય ને જૈવલિના સંવાદપૂર્વક સામથી સ્વર્ગ ને સ્વર્ગથી આ લોકપર્યતની ગતિના કથનવડે પરોવરીયગુણકપરમાત્મદષ્ટિવડે તે ફલવાળી ઉપાસના.	૨૦૭
૯ આ લોકની ગતિના અને ફલના કથનવડે પરોવરીયગુણકપરમાત્મદષ્ટિથી તે ફલવાળી ઉદ્દગીયની ઉપાસના.	૨૦૮
૧૦ દુર્મિશ્વસ્યમાં ઉપસ્થિતિનું દેશાંતરમાં ગમન, માવતના ઉચ્છિન્ન અડદના ભોજન આદિકના પ્રસંગપૂર્વક રાજયજ્ઞદર્શન, અને તેમનો ઋત્વિજ્ઞેથી સંવાદ.	૨૧૦
૧૧ રાજાના અને ઉપસ્થિતના સંવાદપૂર્વક ઋત્વિગુના કર્મના પ્રસંગવડે પ્રસ્તાવ, ઉદ્દગીય અને પ્રતિહારના ક્રમથી પ્રાણ, આદિત્ય ને અન્નરૂપ દેવતાનું જ્ઞાન.	૨૧૧
૧૨ જ્ઞાનોવડે ઉદ્દગીયની ઉપાસનાનો ઉપદેશ.	૨૧૨
૧૩ સામના અવયવ સ્તોભાશરવિષયની ઉપાસના.	૨૧૩
૨. બીજો પ્રપાઠક	
૧ સાધુદષ્ટિવડે સમસ્ત સામની ઉપાસના.	૨૧૩
૨ લોકદષ્ટિવડે હિકારાદિ પંચવિધ સામની ઉપાસના.	૨૧૪
૩ વૃષ્ટિદષ્ટિવડે હિકારાદિ પંચવિધ સામની ઉપાસના.	૨૧૪
૪ જલદષ્ટિવડે હિકારાદિ પંચવિધ સામની ઉપાસના.	૨૧૫
૫ ઋતુદષ્ટિવડે હિકારાદિ પંચવિધ સામની ઉપાસના.	૨૧૫
૬ પશુદષ્ટિવડે હિકારાદિ પંચવિધ સામની ઉપાસના.	૨૧૫
૭ દ્રાણાદિ દષ્ટિવડે પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના.	૨૧૫
૮ વાગુદષ્ટિવડે સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના.	૨૧૬
૯ આદિત્યદષ્ટિવડે સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના.	૨૧૬
૧૦ અતિમૃત્યુરૂપવડે સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના.	૨૧૭
૧૧ પ્રાણો વિષે ગાયત્રસામની ઉપાસના.	૨૧૮
૧૨ અગ્નિમાં રથંતરસામની ઉપાસના.	૨૧૮
૧૩ મિથુનમાં વામદેવ્યસામની ઉપાસના.	૨૧૮
૧૪ આદિત્યમાં બ્રહ્મસામની ઉપાસના.	૨૧૮
૧૫ પર્જન્યમાં વૈરૂપસામની ઉપાસના.	૨૧૯

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૬ ઋતુઓમાં વૈરાજસામની ઉપાસના.	૨૧૯
૧૭ પૃથિવી આદિકની દષ્ટિવડે શકવરીસામની ઉપાસના.	૨૧૯
૧૮ પશુદષ્ટિવડે રેવતીસામની ઉપાસના.	૨૨૦
૧૯ અંગદષ્ટિવડે યજ્ઞાયજ્ઞીયસામની ઉપાસના.	૨૨૦
૨૦ દેવતાદષ્ટિવડે રાજનસામની ઉપાસના.	૨૨૦
૨૧ ત્રીવિદ્યાદિ દષ્ટિથી સામસમુદાયની ઉપાસના.	૨૨૧
૨૨ ઉદ્દગાતાને ઉપયોગી કેટલુંક નિરૂપણ.	૨૨૧
૨૩ ત્રણ ધર્મસ્કંધ અને બ્રહ્મમાં સ્થિતને અમૃતની પ્રાપ્તિપૂર્વક ઝંકારની બ્રહ્મરૂપતા.	૨૨૩
૨૪ સામની ઉપાસનાના પ્રસંગવડે સામ, હોમ, મંત્ર ને ઉત્થાન; અને તેમને નહિ જાણનારને કર્મનો નિષેધ.	૨૨૩
૩. ત્રીજો પ્રપાઠક	
૧ આદિત્યાદિમાં મધુ આદિની દષ્ટિઓ.	૨૨૫
૨ દક્ષિણદિશાગત રશ્મિ આદિકમાં મધુનાદી આદિકની દષ્ટિ.	૨૨૫
૩ પશ્ચિમદિશાગત રશ્મિ આદિકમાં મધુનાદી આદિકની દષ્ટિ.	૨૨૬
૪ ઉત્તરદિશાગત રશ્મિ આદિકમાં મધુનાદી આદિકની દષ્ટિ.	૨૨૬
૫ ઊર્ધ્વદિશાગત રશ્મિ આદિકમાં મધુનાદી આદિકની દષ્ટિ.	૨૨૬
૬ રોહિત આદિરૂપ વસુના ઉપજવનભૂત પ્રથમ અમૃતની ઉપાસના.	૨૨૭
૭ રુદ્રના ઉપજવનરૂપ બીજા અમૃતની ઉપાસના.	૨૨૮
૮ આદિત્યના ઉપજવનરૂપ ત્રીજા અમૃતની ઉપાસના.	૨૨૮
૯ મરુતના ઉપજવનરૂપ ચોથા અમૃતની ઉપાસના.	૨૨૯
૧૦ સાધ્યોના ઉપજવનરૂપ પાંચમા અમૃતની ઉપાસના.	૨૨૯
૧૧ ભોગનો કથ થયે આત્મામાં સર્વ લીન થાય છે એવી ઉપાસના.	૨૨૯
૧૨ ગાયત્રીવડે બ્રહ્મની ઉપાસના.	૨૩૦
૧૩ દ્વારપાલાદિની ગૌણ ઉપાસના ને હૃદયમાં મુખ્ય બ્રહ્મની ઉપાસના.	૨૩૧
૧૪ સર્વ દષ્ટિથી બ્રહ્મની ઉપાસના ને મનોમયતાદિના આરોપથી શાંતિવિદ્યા.	૨૩૩
૧૫ પુત્રના દીર્ઘાયુષરૂપ ફલવાળી વિરાટકોશની ઉપાસના.	૨૩૪
૧૬ પોતાના દીર્ઘાયુષરૂપ ફલવાળી આત્મયજ્ઞની ઉપાસના.	૨૩૫

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭ દેવકીપુત્રને આંગિરસે કહેલી અક્ષયાદિક ફલ- વાળી આત્મયજ્ઞની ઉપાસના.	૨૩૭
૧૮ મન આદિકની દષ્ટિથી અધ્યાત્મ તથા આધિદૈવિક બ્રહ્મની ઉપાસના.	૨૩૮
૧૯ આદિત્યની બ્રહ્મદષ્ટિથી ઉપાસના તથા તેનું ફલ.	૨૩૮

૪. ચોથો પ્રપાઠક

૧ હંસોના કથનવડે જ્ઞાનશ્રુતિની રૈકવમુનિપાસે જવાની ઈચ્છાથી તેણે બંદીને તે મુનિને શોધવા મોકલ્યો.	૨૩૯
૨ રૈકવમુનિને જ્ઞાનશ્રુતિએ ગાયો આદિ ધન અર્પણ કર્ત્યું.	૨૪૦
૩ આપ્યાધિકાસહિત સર્વની પ્રાપ્તિરૂપ ફલવાળી સંવર્ગવિદ્યા.	૨૪૧
૪ સત્યકામ બ્રહ્મચર્ય માટે ગૌતમગુરુની સમીપ ગયા, ને પછી ગાયો ચારવા ગયા.	૨૪૩
૫ વાયુએ સત્યકામને બ્રહ્મના પ્રથમ પાદનો ઉપદેશ કર્ત્યો.	૨૪૪
૬ અગ્નિએ સત્યકામને બ્રહ્મના બીજા પાદનો ઉપદેશ કર્ત્યો.	૨૪૪
૭ સૂર્યે સત્યકામને બ્રહ્મના ત્રીજા પાદનો ઉપદેશ કર્ત્યો.	૨૪૫
૮ પ્રાણે સત્યકામને બ્રહ્મના ચોથા પાદનો ઉપદેશ કર્ત્યો.	૨૪૫
૯ સત્યકામ વનમાંથી આચાર્યને ઘેર આવ્યા.	૨૪૬
૧૦ ઉપક્રોસલને અગ્નિએ કહેલી આત્માની વિદ્યા.	૨૪૬
૧૧ ઉપક્રોસલને ગાર્હપત્ય અગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	૨૪૭
૧૨ ઉપક્રોસલને દક્ષિણાગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	૨૪૮
૧૩ ઉપક્રોસલને આહવનીય અગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	૨૪૮
૧૪ ઉપક્રોસલપ્રતિ અગ્નિઓનું કથન અને તેનું આચાર્યથી મળવું.	૨૪૮
૧૫ આચાર્ય ઉપક્રોસલને અક્ષિપુરુષની ઉપાસના તથા અર્ચિરાદિ ગતિ કહ્યાં.	૨૪૯
૧૬ યજ્ઞની ઉપાસના.	૨૫૦
૧૭ યજ્ઞના છિદ્રની નિવૃત્તિ માટે ભૂરાદિ વ્યાહતિઓનું વિધાન.	૨૫૧

૫. પાંચમો પ્રપાઠક

૧ ઈંદ્રિયોના સંવાદથી પ્રાણની જયેષ્ઠતા તથા શ્રેષ્ઠતા આદિ.	૨૫૨
૨ પ્રાણના અન્નની તથા વજ્રની ઉપાસના.	૨૫૫
૩ પંચાગ્નિવિદ્યા માટે શ્વેતકેતુ તથા પ્રવાહણનો સંવાદ.	૨૫૬
૪ સ્વર્ગલોકરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	૨૫૮
૫ પર્જન્યરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	૨૫૮
૬ પૃથિવીરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	૨૫૮

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ પુરુષરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	૨૫૮
૮ સ્ત્રીરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	૨૫૮
૯ કર્મથી ગમનાગમનવાળા જીવનાં અગ્નિના સંબંધવાળાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ.	૨૫૯
૧૦ અધિકારસહિત ઉત્તરમાર્ગ, દક્ષિણમાર્ગ ને તૃતીય સ્થાન.	૨૫૯
૧૧ ઉદ્દાલકસહિત પ્રાચીનશાલાદિકથી અશ્વપતિનો સંવાદ.	૨૬૧
૧૨ પ્રાચીનશાલનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સ્વર્ગ આત્મા.)	૨૬૨
૧૩ સત્યયજ્ઞનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સૂર્ય આત્મા.)	૨૬૨
૧૪ ઈંદ્રધુમ્નનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (વાયુ આત્મા)	૨૬૩
૧૫ જનનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (આકાશ આત્મા.)	૨૬૩
૧૬ બુદ્ધિનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (જલ આત્મા.)	૨૬૩
૧૭ ઉદ્દાલકનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (પૃથિવી આત્મા.)	૨૬૪
૧૮ સર્વની સાથે અશ્વપતિનો સંવાદ. (સમસ્તવૈશ્વાનર વિદ્યા.)	૨૬૪
૧૯ વિદ્વાનના અગ્નિહોત્રની સિદ્ધિ માટે પ્રાણાય સ્વાહા આ પ્રથમાહુતિનું કથન.	૨૬૪
૨૦ વ્યાનાય સ્વાહા આ બીજા આહુતિનું કથન.	૨૬૫
૨૧ અપાનાય સ્વાહા આ ત્રીજા આહુતિનું કથન.	૨૬૫
૨૨ સમાનાય સ્વાહા આ ચોથી આહુતિનું કથન.	૨૬૫
૨૩ ઉદાનાય સ્વાહા આ પાંચમી આહુતિનું કથન.	૨૬૬
૨૪ એમ જાણનારને આ અગ્નિહોત્રનું ફલ.	૨૬૬

૬. છઠ્ઠો પ્રપાઠક

૧ ઉદ્દાલકના ને શ્વેતકેતુના પ્રસંગથી એકના જ્ઞાનવડે સર્વના જ્ઞાનનો ઉપદેશ.	૨૬૭
૨ સુષ્ટિની પૂર્વે એક જ અદ્વિતીય સત્ હતું, તેથી તેજ આદિ ત્રણ ભૂતોની ઉત્પત્તિ.	૨૬૮
૩ બ્રહ્મના ઈશ્વરવડે ત્રણ ભૂતના ત્રિવૃત્તકરણથી નામરૂપની ઉત્પત્તિ.	૨૬૯
૪ ત્રિવૃત્તકરણના પ્રદર્શનવડે વિકારનું મિથ્યાપણું ને કારણનું સત્યપણું.	૨૬૯
૫ ખાધેલાપીધેલા અન્ન, જલ ને તેજનું ત્રિવિધપણું.	૨૭૦
૬ મન, પ્રાણ ને વાણીની કર્મથી અન્ન, જલ ને તેજોરૂપતા.	૨૭૧
૭ સોળ કલાવાળા પુરુષના કથનથી મન આદિકની અન્નમયતા આદિનો નિશ્ચય.	૨૭૧
૮ સુષુપ્તિદ્વારા અને અન્નજલદ્વારા જગત્ના મૂલ સદ્દેવતાનો ઉપદેશ.	૨૭૨

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯ મધના દંષ્ટાંતથી સત્ત્વની પ્રાપ્તિના અજ્ઞાનના કથનવડે સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૪
૧૦ નદીસમુદ્રના દંષ્ટાંતથી સત્ત્વથી આગમનના અજ્ઞાનના કથનવડે સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૪
૧૧ વૃક્ષના દંષ્ટાંતથી જીવની અમરતાવડે સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૫
૧૨ વડના બીજના દંષ્ટાંતથી સૂક્ષ્મથી સ્થૂલની ઉત્પત્તિ કહીને સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૫
૧૩ લવણના દંષ્ટાંતથી અપ્રત્યક્ષ સત્ત્વના અસ્તિત્વવડે સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૬
૧૪ ગંધારદેશથી આણેલા પુરુષના દંષ્ટાંતથી સદૈવેતનો ઉપદેશ.	૨૭૭
૧૫ મરવા પડેલા પુરુષના ઉદ્ઘાટરણથી સત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ક્રમ કહીને સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૮
૧૬ તપેલા પરશુના ઋષણના દંષ્ટાંતથી સત્ત્વને પામેલા મુક્તની મરણ પછી અનાવૃત્તિના ને સત્ત્વને નહિ પામેલાની મરણ પછી આવૃત્તિના હેતુના કથનવડે સત્ત્વનો ઉપદેશ.	૨૭૮

૭. સાતમો પ્રપાઠક

૧ સનત્કુમાર અને નારદના પ્રસંગથી નામબ્રહ્મની ઉપાસના.	૨૭૯
૨ નામથી વાણીની અધિકતરતા.	૨૮૦
૩ વાણીથી મનની અધિકતરતા.	૨૮૧
૪ મનથી સંકલ્પની અધિકતરતા.	૨૮૧
૫ સંકલ્પથી ચિત્તની અધિકતરતા.	૨૮૨
૬ ચિત્તથી ધ્યાનની અધિકતરતા.	૨૮૨
૭ ધ્યાનથી વિજ્ઞાનની અધિકતરતા.	૨૮૩
૮ વિજ્ઞાનથી બલની અધિકતરતા.	૨૮૪
૯ બલથી અન્નની અધિકતરતા.	૨૮૪
૧૦ અન્નથી જલની અધિકતરતા.	૨૮૫
૧૧ જલથી તેજની અધિકતરતા.	૨૮૫
૧૨ તેજથી આકાશની અધિકતરતા.	૨૮૬
૧૩ આકાશથી સ્મરણની અધિકતરતા.	૨૮૬
૧૪ સ્મરણથી આશાની અધિકતરતા.	૨૮૭
૧૫ આશાથી પ્રાણની અધિકતરતા.	૨૮૭
૧૬ સત્ય જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૮
૧૭ વિજ્ઞાન જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૮

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૮ મતિ જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૮
૧૯ શ્રદ્ધા જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૮
૨૦ નિષ્ઠા જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૮
૨૧ કૃતિ જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૯
૨૨ સુખ જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૯
૨૩ ભૂમા જ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	૨૮૯
૨૪ ભૂમાના લક્ષણનું કથન.	૨૮૯
૨૫ ભૂમાની સર્વત્ર પૂર્ણતાનું, અહંકારનું ને આત્માનું કથન.	૨૮૯
૨૬ એમ જાણનારને ઘનારા ફળનું કથન.	૨૮૯

૮. આઠમો પ્રપાઠક

૧ દહરપુંડરીકમાં બ્રહ્મની ઉપાસના.	૨૮૯
૨ દહરબ્રહ્મની ઉપાસનાનું ફલ.	૨૯૩
૩ ઉક્ત બ્રહ્માના ધ્યાનાંગરૂપ ફલ, તથા સંપ્રસાદ ને બ્રહ્માના સત્ય આ નામના અશરોની સ્તુતિ.	૨૯૪
૪ બ્રહ્મચર્યના સંબંધ માટે કહેલા સંપ્રસાદની સ્તુતિ.	૨૯૫
૫ તે આત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનના સહકારી બ્રહ્મચર્યનું વિધાન.	૨૯૫
૬ કહેલા બ્રહ્મોપાસકની મસ્તકગત નાડીથી ગતિ કહેવા માટે નાડીખંડ.	૨૯૬
૭ બ્રહ્મોપાસે ગયેલા ઈશ્વરવિરોચનને અક્ષિપુરુષનો ઉપદેશ.	૨૯૭
૮ ઈશ્વરવિરોચનને જલપાત્રમાં આત્મપ્રદર્શન, અને દેહાત્મભાવથી વિરોચનનું ગમન.	૨૯૮
૯ દેહની છાયારૂપ આત્મામાં દોષદર્શનવડે ઈન્દ્રનું પુનરાગમન ને બત્રીશ વર્ષ વાસ.	૩૦૦
૧૦ ઈન્દ્રને સ્વપ્નપુરુષનો ઉપદેશ, તેમાં દોષદર્શનવડે ઈન્દ્રનો બત્રીશ વર્ષ વાસ.	૩૦૧
૧૧ ઈન્દ્રને માટે સુષુપ્તપુરુષનો ઉપદેશ, તેમાં દોષદર્શનથી ઈન્દ્રનો પાંચ વર્ષ વાસ.	૩૦૧
૧૨ મર્ત્યશરીરથી આત્માની ભિન્નતા અને તેનું દ્રષ્ટાપદ્ધતું, તથા આત્માના ઉપાસકને ફલ.	૩૦૨
૧૩ જપ તથા ધ્યાન માટે શ્યામથી શબલની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનો મંત્ર.	૩૦૪
૧૪ આકાશનામથી બ્રહ્માના લક્ષણપૂર્વક પ્રાર્થનામંત્ર.	૩૦૪
૧૫ કહેલા આત્મજ્ઞાનની પરંપરાવડે પ્રાપ્તિ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાય, ને કર્મનો ઉપયોગ.	૩૦૪

૧૦. શ્રીબૃહદારણ્યકોપનિષદ્

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. પહેલો અધ્યાય	
શાંતિપાઠ તથા ઉપોદ્ઘાત.	૩૦૫
૧ અશ્વમેધની ઉપાસના માટે અશ્વમેધ સંબંધી અશ્વનાં શિર આદિ અંગોમાં કાલાદિની દષ્ટિનું વિધાન.	૩૦૫

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ અશ્વરૂપ પ્રજાપતિની પાત્ર આદિક વિભૂતિના દર્શન પૂર્વક અશ્વનાં હયાદિ નામોની નિરુક્તિવડે અને પરમાત્મરૂપે કારણવાળાપણાવડે સ્તુતિ.	૩૦૭
૨ હિરણ્યગર્ભરૂપ મૃત્યુથી જલાદિકની ઉત્પત્તિદ્વારા	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
અશ્વમેધમાં ઉપયોગી અગ્નિની ઉત્પત્તિ.	૩૦૮
૨ વિરાટની અને હિરણ્યગર્ભની ત્રિવિધતાના કથન-પૂર્વક તે વિરાટરૂપ અગ્નિના શિર આદિક અંગોમાં પૂર્વ આદિકની દૃષ્ટિનું વિધાન, અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૦૮
૨ હિરણ્યગર્ભરૂપ મૃત્યુના ત્રિધા થવામાં અપેક્ષિત બીજી શરીરની ઉત્પત્તિની કામનાપૂર્વક સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિની ઉત્પત્તિ પછી વિરાટના જન્મની અનંતર હિરણ્યગર્ભ તેના ભક્ષણ માટે મોહું ઊઘાડતાં ભયવડે તે વિરાટથી શબ્દની ઉત્પત્તિ.	૩૦૮
૨ ઈક્ષણપૂર્વક વાણીવડે અને મનવડે પશુપર્યંત સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા તે હિરણ્યગર્ભનું અદિતિ નામ અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૦૮
૨ તે પ્રજાપતિનું યજ્ઞ કરવાની કામનાથી તપપૂર્વક યજ્ઞ વીર્યસંહિત શરીરથી નીકળવું ને પુનઃ તેમાં મન કરવું.	૩૦૮
૨ શરીરની મેધ્યતાની કામનાવડે અશ્વની ને અશ્વ-મેધની સૃષ્ટિપૂર્વક તેના જ્ઞાનનું ફલ, તથા કહેલા મૃત્યુના જ્ઞાનનું અને ઉભયવિધ યજ્ઞનું ફલ.	૩૦૮
૩ પ્રજાપતિનાં સંતાન ઈન્દ્રિયોરૂપ દેવાસુરની આખ્યા-યિકાવડે સ્વાભાવિક પાપાસકિતરૂપ મૃત્યુસ્વરૂપના ઉદ્ભવના હેતુના અતિક્રમણનાં સાધનોનું કથન.	૩૧૦
૪ વિરાટની સૃષ્ટિ અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૧૭
૪ તે વિરાટ પ્રજાપતિને ભય થયે વિચારવડે ભયની નિવૃત્તિ.	૩૧૭
૪ તે પ્રજાપતિને અરતિપૂર્વક દ્વિતીયની ઈચ્છાવડે મનુશતરૂપાદિ મિથુનથી મનુષ્યાદિની સૃષ્ટિ.	૩૧૮
૪ પ્રજાપતિને પોતાની સૃષ્ટિના નામરૂપપણાના જ્ઞાન-પૂર્વક તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૧૮
૪ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોના નિયંતા અગ્નિસોમાદિ દેવોની સૃષ્ટિપૂર્વક તે પ્રજાપતિની અતિસૃષ્ટિના જ્ઞાનવાળાને પ્રજાપતિની પેઠે ઋષ્ટાના ભાવની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ.	૩૧૮
૪ અવ્યાકૃતના નામરૂપવડે વ્યાકરણપૂર્વક શુરધાનમાં સ્થિત શુરની પેઠે તથા કાષ્ઠમાં સ્થિત અગ્નિની પેઠે સામાન્યથી ને વિશેષથી દેહમાં આત્માનો પ્રવેશ, ને તેને પ્રાણનાદિ ક્રિયા પ્રમાણે પ્રાણાદિભાવની પ્રાપ્તિ, તેના દર્શાની અપૂર્ણાત્મતા, ને સર્વ વિશેષ-ના ઉપસંહારી આત્માના દર્શાની પૂર્ણાત્મદર્શિતાનું નિરૂપણ.	૩૧૮
૪ પુત્રાદિ સર્વથી આત્માની પ્રિયતાના જ્ઞાનવડે આત્માના ઉપાસકના પ્રિયની હાનિના અભાવનું કથન.	૩૨૦
૪ કેવા જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સર્વ થયું? એવો પ્રશ્ન.	૩૨૦
૪ “હું બ્રહ્મ છું” આ મહાવાક્યમાં કહેલા અર્થના	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સર્વ થયું એવું ઉત્તર તથા તેને લગતું અન્ય નિરૂપણ.	૩૨૧
૪ ચાર વર્ણોની સૃષ્ટિ.	૩૨૧
૪ આત્માને નહિ જાણીને મરેલા પુરુષને આત્માથી રક્ષણના અભાવમાં વેદ અને ખેડ આદિના દૃષ્ટાંતના કથનપૂર્વક આત્માને નહિ જાણનારાનાં કરેલાં કર્મ ક્ષયશીલ હોવાથી આત્માની ઉપાસનાનું વિધાન, તથા આત્મોપાસકના કર્મના અભાવથી કર્મક્ષયના અભાવનું પ્રતિપાદન, ને આત્માને સ્તુત કરવાને ફલનું વચન.	૩૨૨
૪ કર્મોપકારી અજ્ઞાનીના શરીરાદિના કર્મવડે સર્વ પ્રાણીઓના ભોગ્યપણાના પ્રતિપાદનપૂર્વક ઉપ-કારક હોવાથી જ પોતાના શરીરના રક્ષણની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓ તેનું રક્ષણ કરે છે એવું પ્રતિપાદન.	૩૨૩
૪ પાંકત યજ્ઞાદિકનું નિરૂપણ.	૩૨૪
૪ ઉપયોગસંહિત સાત અન્નોના સૂત્રભૂત મંત્રનું વિવેચન.	૩૨૪
૪ પુત્રાદિ સાધનોના ત્રણ લોકરૂપ સાધ્યથી સંબંધનું વર્ણન.	૩૨૮
૪ સંપ્રતિરૂપ કર્મનું નિરૂપણ.	૩૨૮
૫ જેણે સંપ્રતિરૂપ કર્મ કર્યું છે તેવા પુરુષમાં દૈવીવાગ્ આદિક પ્રાણોના આવેશના પ્રકારનું વર્ણન.	૩૩૦
૫ વ્રતની મીમાંસા.	૩૩૦
૬ અવિદ્યાના કાર્યની અવિદ્યાથી એકતા.	૩૩૨

૨. બીજો અધ્યાય

૧ અજ્ઞતશત્રુરાજાનો ને બાલાકિબ્રાહ્મણનો પ્રસંગ.	૩૩૩
૧ બાલાકિએ સૂર્ય, ચંદ્ર, વીજળી, પ્રકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, દર્પણ, પ્રાણ, દિશા, છાયા ને સમસ્ત આ બ્રહ્મોની ઉપાસનાનું કથન કરે સતે અજ્ઞત-શત્રુએ તે પ્રત્યેક બ્રહ્મના કથનના નિષેધપૂર્વક તે તે બ્રહ્મના ગુણસંહિત ઉપાસનાના ફલના કથનવડે પોતાના જ્ઞાનની વિશેષતા દેખાડી, તેથી બાલાકિનું મૌન થયું.	૩૩૩
૧ “આટલું જ બ્રહ્મ તે જાણ્યું છે વા અધિક?” એમ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે બાલાકિએ “મેં એટલું જ બ્રહ્મ જાણ્યું છે” એમ કહ્યું પછી “આટલું જાણવાથી બ્રહ્મ વિદિત થતું નથી” એમ અજ્ઞતશત્રુએ કહે સતે “હું તમારું શરણ ઇચ્છું કરું છું.” એવું બાલાકિનું કથન.	૩૩૬
૧ “બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયનું શરણ ઇચ્છું કરવું યોગ્ય નથી” એમ જણાવી રાજાએ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાને હાથે બાલાકિનો હાથ પકડી તેને કોઈ સૂતેલા પુરુષપાસે લઈ ગયા, અને તેના	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
પ્રાણને ઘણા વિશેષણોવડે બોલાવ્યો, પણ તે મનુષ્ય જાગ્યો નહિ, ત્યારે તેનો હાથ દાબી તેને જગાડ્યો, ને પ્રાણથી ભિન્ન જ્ઞાતા છે એમ બાલાકિને સમજાવ્યું.	૩૩૬
૧ “ત્યારે આ ક્યાં હતો?” તથા “આ ક્યાંથી આવ્યો?” એમ રાજાએ પૂછે સતે “હું તે જાણતો નથી” એમ બાલાકિએ જણાવ્યું.	૩૩૭
૧ “આ ત્યારે ક્યાં હતો?” આ પહેલા પ્રશ્નનું સ્વપ્ન-સુષુપ્તિમાં તેની સ્થિતિના વર્ણનરૂપ અજ્ઞતશત્રુનું ઉત્તર.	૩૩૭
૧ “આ ક્યાંથી આવ્યો?” આ બીજા પ્રશ્નનું કરોળિયા અને અગ્નિના દૃષ્ટાંતપૂર્વક આત્માથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિના કથનવડે આત્માની ઉપનિષદ્ અને સત્યની સત્યતાનું કથન.	૩૩૮
૨ આધાન, પ્રત્યાધાન, સ્થૂણા અને દામસહિત પ્રાણના જ્ઞાનના ફલપૂર્વક પ્રાણ અને તેના આધાનાદિકનું નિરૂપણ.	૩૩૮
૨ સાત અક્ષિત અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૩૮
૨ માથામાં સાત ઋષિ આદિક છે એવો બોધ કરનાર મંત્રનું વિવેચન.	૩૩૯
૩ બ્રહ્માનાં મૂર્ત ને અમૂર્ત આ બે રૂપના કથનપૂર્વક તેમની અંતર રહેલાં વિશેષણોનું પ્રદર્શન.	૩૩૯
૩ અપિદેવતરૂપ મૂર્તામૂર્તનું કથન.	૩૪૦
૩ અધ્યાત્મરૂપ મૂર્તામૂર્તોનો વિભાગ.	૩૪૦
૩ લિંગાત્મપુરુષની વાસનાના ભેદથી વિવિધરૂપના અનેક દૃષ્ટાંતવડે કથનપૂર્વક નૈતિ નૈતિ એમ બ્રહ્મનું કથન, અને સત્યનું સત્ય એવું તેનું નામ.	૩૪૦
૪ શ્રીયાજવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીના પ્રસંગપૂર્વક ધન મોક્ષનું સાધન નથી એમ સાંભળી મૈત્રેયીએ ધનની ઉપેક્ષા કરી મોક્ષનું સાધન પૂછ્યું.	૩૪૧
૪ શ્રીયાજવલ્ક્યે મૈત્રેયીપ્રતિ આત્માની પ્રિયતમતા તથા તેના સાક્ષાત્કાર, શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનની કર્તવ્યતા કહી તે વડે સર્વના વિજ્ઞાનરૂપ ફલ જણાવ્યું.	૩૪૧
૪ તેમણે આત્માથી ભિન્ન બ્રાહ્મણતાદિ જાતિ આદિના જ્ઞાનવાળાનો તે તે વડે તિરસ્કાર થાય છે એમ જણાવી બ્રહ્માત્માની સર્વરૂપતા જણાવી.	૩૪૨
૪ સ્થિતિકાલમાં ચિત્સ્વરૂપના અવ્યયવડે સર્વ ચિદ્-રૂપતાના નિશ્ચયમાં હુંદુભિ, શંખ ને વીણાનું દૃષ્ટાંત.	૩૪૩
૪ ઉત્પત્તિકાલમાં સર્વ ચિદ્વરૂપ જ છે આ નિશ્ચય માટે અગ્નિધૂમનું ઉદાહરણ.	૩૪૩
૪ પ્રલય વિષે સર્વ ચિદ્વરૂપ જ છે આ નિશ્ચય માટે ઉદાહરણોથી એકાધન પ્રક્રિયાનું કથન.	૩૪૩

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ જ્ઞાનથી બાધરૂપ આત્યંતિક પ્રલય દેખાડવા માટે સૈંધવના ગાંગડાના દૃષ્ટાંતપૂર્વક જ્ઞાની મૃત્યુ પછી જ્ઞાનરહિત થાય છે તેનું નિરૂપણ.	૩૪૪
૪ જ્ઞાનના અભાવના કથનથી મૈત્રેયીએ કરેલો પ્રશ્ન ને તેનું શ્રીયાજવલ્ક્યે આપેલું ઉત્તર.	૩૪૪
૪ અવિદ્યાએ કલ્પેલા સંસારભાવમાં ભિન્ન વ્યવહારરૂપ સંજ્ઞાના કથનપૂર્વક સર્વત્ત્વભાવમાં ભેદ-વ્યવહારરૂપ સંજ્ઞાનો અભાવ, અને જ્ઞાતા આત્માની અવિષયતા.	૩૪૪
૫ પૃથિવી આદિક જગત્ના પરસ્પર કાર્યકારણભાવવડે પરસ્પર ઉપકાર્યોપકારતા.	૩૪૫
૫ સર્વના આત્મરૂપ બ્રહ્મવેત્તાની સર્વવડે ઉપાસ્યતા માટે સર્વ ભૂતોના અધિપતિપણાના, રાજાપણાના ને તે વિદ્વાનમાં સર્વના સમર્પિતપણાના દૃષ્ટાંતથી પ્રદર્શન.	૩૪૮
૫ પ્રવર્ગ્યર્કમરૂપ અર્થવાળા પહેલા બે અધ્યાયોના વિષયનું દૃષ્યઅથર્વા અને બે અશ્વિનીકુમારોની આખ્યાયિકાભૂત બે મંત્રોવડે પ્રતિપાદન.	૩૪૮
૫ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ પાછળના બે અધ્યાયોના વિષયનું પાછળની બે ઋચાઓવડે નિરૂપણ.	૩૪૯
૬ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ માટે બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્યોની પરંપરાનું કથન.	૩૪૯

૩. ત્રીજો અધ્યાય

૧ પરીક્ષાપૂર્વક આગમના અર્થના નિર્ધારણપૂર્વક યુક્તિપ્રધાન યાજ્ઞવલ્કીયકાંડના આરંભમાં જનકના યજ્ઞ વિષે બ્રાહ્મણો એકત્ર થયા પછી તેઓમાં અતિશય બ્રહ્મવેત્તા કોણ છે? એમ જાણવાની ઈચ્છા-વડે તેવા પુરુષને સુવર્ણસહિત રાખેલી સહજ ગાયો લઈ જવા માટે જનકે કરેલી પ્રતિજ્ઞા.	૩૫૦
૧ અણ્ય બ્રાહ્મણોને તે સુવર્ણસહિત સહજ ગાયોના ગ્રહણમાં અસામર્થ્યવાળા જોઈ “અમારા ઘરપ્રતિ આ ગાયોને લઈ જાઓ” એમ શ્રીયાજવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યને આજ્ઞા કર્યા પછી બ્રાહ્મણો ક્રોધ-યુક્ત થયા, ને શ્રીયાજવલ્ક્યપ્રતિ બ્રહ્મનિષ્ઠાભિ-માની અશ્વલે તિરસ્કારપૂર્વક ભાષણ કર્યું.	૩૫૧
૧ મુક્તિમાં અને અતિમુક્તિમાં અશ્વલનો પ્રશ્ન ને શ્રીયાજવલ્ક્યનું ઉત્તર.	૩૫૧
૧ સંપત્તિમાં અશ્વલનો પ્રશ્ન ને શ્રીયાજવલ્ક્યનું ઉત્તર.	૩૫૨
૨ આર્તભાગે ગ્રહની અને અતિગ્રહની સંખ્યા તથા સ્વરૂપ જણાવવા કરેલો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાજવલ્ક્યે આઠ ગ્રહ, આઠ અતિગ્રહ, ને તેમના સ્વરૂપનું કરેલું નિરૂપણ.	૨૫૪
૨ મૃત્યુના મૃત્યુનો પ્રશ્ન તથા તેનું ઉત્તર, અને બંધ-	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
માંથી મોક્ષ મેળવવા માટે પુરુષના પ્રયત્નનું સફળપણું.	૩૫૫
૨ પ્રશ્નપૂર્વક વિદ્વાનના બ્રહ્મતિબ્રહ્મરૂપ મૃત્યુની અનુભૂતિપૂર્વક અહીં જ દીપકના નિર્વાણની પેઠે વિદ્વાનના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં તેના વિલયનું કથન.	૩૫૫
૨ મરણ પામેલા વિદ્વાનમાં વાગૂ આદિકનો વિલય થયે પણ અત્યની દષ્ટિવડે અવશેષ રહેલાં તેનાં નામની અનંતતા, અને તેની અનંતતાના અધિકારી દેવોની અનંતતા, તથા તે દેવોના આત્મભાવને પામેલા વિદ્વાનને અનંતતાના દર્શનના ફળનું કથન.	૩૫૫
૨ અજ્ઞાનીનાં વાગાદિક અગ્નિ આદિકને પામ્યા પછી પુનઃ તેમનું બ્રહ્મ કરાવનાર કોણ છે? એવો પ્રશ્ન થયે એકાંતમાં વિચારપૂર્વક તેમનું બ્રહ્મ કરાવનાર કર્મનો નિર્ણય.	૩૫૫
૩ પારિક્ષિતોની ગતિનો ભુજયુએ કરેલો પ્રશ્ન.	૩૫૬
૩ અશ્વમેધયજ્ઞ કરનારની જ્યાં ગતિ છે ત્યાં તેમની ગતિના કથનપૂર્વક અશ્વમેધયજ્ઞ કરનારની ગતિના નિર્ણય માટે ભુવનકોશના પરિણામના કથનવડે ઉત્તરની સમાપ્તિ અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	૩૫૬
૪ ઉપસ્થના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રાણાદિ પાંચ વાયુની ચેષ્ઠાના આશ્રય સર્વાંતર આત્માનું શ્રીયાજવલ્ક્યે કરેલું વર્ણન.	૩૫૭
૪ તે સર્વાંતર આત્માના વિશેષ સ્મર્યકરણ માટે સર્વ કરણોમાં સત્તારૂપે રહેલા આત્માનું શ્રીયાજવલ્ક્યે કરેલું નિરૂપણ, અને તેનાથી ભિન્નની દુઃખરૂપતા.	૩૫૭
૫ ક્ષોલના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સંન્યાસ, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના સ્વરૂપનું તથા મોક્ષના સાધન આત્મજ્ઞાનસહિત સંસારધર્મથી રહિત સર્વાંતર આત્માનું શ્રીયાજવલ્ક્યે કરેલું કથન.	૩૫૮
૬ કાર્ય પરિચિન્ન તથા સ્થૂલ અને કારણ વ્યાપક તથા સૂક્ષ્મ છે એ વ્યાપ્તિમાં ગાર્ગીનો પ્રશ્ન ને યાજ્ઞવલ્ક્યનું ઉત્તર, તથા મુનિએ અતિપ્રશ્નનો નિષેધ કરે ગાર્ગીની પ્રશ્નથી ઉપરામતા.	૩૫૮
૭ ઉદાલકે સૂત્રાત્માનું તથા અંતર્યામીનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રશ્ન કર્યો, શ્રીયાજવલ્ક્યે તેમના વેત્તાપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે ઉદાલકે તેમનું નિરૂપણ કરવા કરેલી સૂચના.	૩૬૦
૭ સૂત્રાત્માના પ્રશ્નનું શ્રીયાજવલ્ક્યે સત્તર પ્રકારના વિગરૂપપણાવડે કરેલું ઉત્તર, અને ઉદાલકે અંતર્યામીનું પ્રતિપાદન કરવા કરેલી સૂચના.	૩૬૧
૭ પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, સ્વર્ગલોક, આદિત્ય, દિશા, ચંદ્ર, તારા, આકાશ, અંધકાર ને તેજમાં અંતર્યામીના સંબંધના દર્શનનું શ્રીયાજવલ્ક્યે કરેલું કથન.	૩૬૧

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ બ્રહ્માથી યુમગ્રપર્યંત સર્વ ભૂતોમાં અંતર્યામીના દર્શનનું શ્રીયાજવલ્ક્યે કરેલું કથન.	૩૬૨
૭ દ્રાણ, વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન, ત્વચા, બુદ્ધિ ને ઉપચક્ષમાં અંતર્યામીના દર્શનના કથનપૂર્વક આત્માથી ભિન્ન દ્રષ્ટા, શ્રોત્રા, મંતા ને વિજ્ઞાતાના અભાવનું કથન.	૩૬૨
૮ ગાર્ગીએ બ્રાહ્મણોપાસે શ્રીયાજવલ્ક્યને બે પ્રશ્નો પૂછવાની અનુમતિ માગી, ને બ્રાહ્મણોએ તેને તેમ કરવાની અનુમતિ આપી.	૩૬૪
૮ ગાર્ગીએ શ્રીયાજવલ્ક્યપ્રતિ પ્રશ્નો પૂછવાની ઈચ્છા દર્શાવી, ને શ્રીયાજવલ્ક્યે પૂછવાની અનુમતિ આપી.	૩૬૪
૮ “સૂત્રાત્મા શામાં ઓતપ્રોત છે?” એવો ગાર્ગીનો પહેલો પ્રશ્ન, અને “તે અવ્યાકૃતમાં ઓતપ્રોત છે” એવું શ્રીયાજવલ્ક્યે આપેલું તેનું ઉત્તર.	૩૬૪
૮ ગાર્ગીએ બીજો પ્રશ્ન પૂછવા માગણી કરી, ને શ્રીયાજવલ્ક્યે તેની અનુમતિ આપી.	૩૬૪
૮ “અવ્યાકૃત શામાં ઓતપ્રોત છે?” એવો ગાર્ગીનો બીજો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાજવલ્ક્યે “તે નિરુપાધિક બ્રહ્મમાં ઓતપ્રોત છે” એવું તેનું આપેલું ઉત્તર.	૩૬૪
૮ અક્ષરના સ્વરૂપલક્ષણમાં પ્રવેશ માટે ઉપલક્ષણભૂત વિશેષણોનું કથન.	૩૬૫
૮ આ અક્ષરને નહિ જાણીને કરેલા યજનનું તથા તપનું વિનાશિકલવાળાપણું, અને આત્માને નહિ જાણીને મરેલાની દીનતાનું તથા આત્માને જાણીને મરેલાની બ્રાહ્મણતાનું કથન.	૩૬૫
૮ આ અક્ષરની અદૃષ્ટતા આદિક હોવાથી દ્રઢભાવાદિકનું, ને તેનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા આદિકના અભાવના કથનપૂર્વક તે અક્ષરમાં અવ્યાકૃતના ઓતપ્રોત-ભાવનું કથન.	૩૬૬
૮ શ્રીયાજવલ્ક્ય બ્રહ્મવાદમાં જિતી શકાય એમ નથી એમ ગાર્ગીએ બ્રાહ્મણોપ્રતિ કહ્યું.	૩૬૬
૮ શાકલ્યે દેવોની સંખ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો, અને શ્રીયાજવલ્ક્યે સંકોચવિકાસથી દેવોની સંખ્યાનું તથા તેમના સ્વરૂપનું કથન કર્યું.	૩૬૬
૮ સૂત્રાત્માના ધ્યાન માટે ત્રિવિધતાપૂર્વક આઠ પ્રકારના ભેદનો ઉપદેશ.	૩૬૮
૮ દુરુક્તિપૂર્વક દિશાઓના વિભાગવડે પાંચ પ્રકારથી વિભક્ત સર્વ જગત્ના ક્ષયમાં ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નોત્તર.	૩૭૦
૮ શરીર, ક્ષય ને પ્રાણાદિ વાયુઓની પરસ્પર પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક નિરુપાધિક બ્રહ્મનું કથન, તથા શ્રીયાજવલ્ક્યે શાકલ્યપ્રતિ ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, તેનું ઉત્તર નહિ દઈ શકવા-	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
થી શાકલ્યના મસ્તકનું પડવું ને તેનાં હાડકાંઓની દુર્ગતિ.	૩૭૨
૯ શ્રીયાશ્વલ્ક્યે સર્વ બ્રાહ્મણોને પ્રશ્ન પૂછવાની વા ઉત્તર આપવાની ઈચ્છા હોય તો તેમ કરવા સૂચના કરી, પણ ભયને લીધે કોઈ પણ બ્રાહ્મણે કાંઈ ન પૂછ્યું.	૩૭૩
૯ શ્રીયાશ્વલ્ક્યે બ્રાહ્મણોપ્રતિ શરીરને વૃક્ષના જેવું કહી નાશ પામેલા શરીરની પુનઃ ઉત્પત્તિનો હેતુ પૂછ્યો, પણ કોઈથી ઉત્તર ન આપી શકાયું, અને બ્રહ્મની વિજ્ઞાનઆનંદદાદિરૂપતા.	૩૭૩
૪. ચોથો અધ્યાય	
૧ જનકની સભામાં પધારેલા શ્રીયાશ્વલ્ક્યને જનકે પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, ને શ્રીયાશ્વલ્ક્યે તેનું ઉત્તર આપ્યું.	૩૭૪
૧ મુનિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન ને હૃદયની બ્રહ્મભાવે ઉપાસનાઓ કરવાના શ્રવણનું રાજાએ કહ્યું, મુનિએ તેઓમાં ન્યૂનતા જણાવી, રાજાએ ગાયો આપવાનું કહ્યું, પણ તેમનો તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો.	૩૭૫
૨ જનકે અભિમાન ત્યજી શ્રીયાશ્વલ્ક્યનું શરણ ઝલણ કર્યું, અને પછીથી થયેલ પ્રશ્નોત્તર તથા સૂચના.	૩૭૯
૨ વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાજ્ઞના અનુવાદપૂર્વક તુરીયરૂપ બ્રહ્મનું કથન, અને બ્રહ્મવિદ્યાની અન્ય દક્ષિણાના અભાવના અભિપ્રાયથી રાજાનું કથન.	૩૮૦
૨ પુનઃ શ્રીયાશ્વલ્ક્યનું જનકની સમીપ આગમન, ને તેમણે ઈચ્છિત પ્રશ્ન પૂછવા જનકને આપેલું વરદાન.	૩૮૧
૨ “કઈ જ્યોતિવાળો આ પુરુષ છે?” ઈત્યાદિ જનકના પ્રશ્નોનું આદિત્યાદિ પાંચ જ્યોતિઓના સંબંધવાળું શ્રીયાશ્વલ્ક્યે આપેલું ઉત્તર.	૩૮૧
૨ “કયો આત્મા છે?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “વિજ્ઞાન-મય આત્મા છે” ઈત્યાદિ ઉત્તરપૂર્વક સ્વપ્નમાં તેના સ્પષ્ટ સ્વયંપ્રકાશપણા આદિનું નિરૂપણ, તથા તેમનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રો.	૩૮૨
૨ સ્વપ્નવાસ્થ્યામાં આત્મા મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી તેથી “વિમુક્તિ માટે કહો” એમ જનકે પ્રેરણા કરે સતે મુનિએ સુષુપ્તિઅવસ્થામાં આત્મા અસંગ છે એમ નિરૂપણ કર્યું.	૩૮૪
૨ સ્વપ્નમાં તથા જાગૃત્માં પણ કર્તાપણાના અભાવથી આત્માના અસંગપણાનું કથન, તથા તેમાં મહા-મત્સ્યનું ઉદાહરણ.	૩૮૫
૨ શ્યેનના વચનવડે સુષુપ્તિમાં આત્માના રૂપનું નિરૂપણ.	૩૮૫
૨ નાડીખંડવડે સર્વ અનર્થોના બીજભૂત અવિદ્યાના	

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
સ્વરૂપનો નિશ્ચય.	૩૮૫
૨ સર્વાત્મભાવરૂપ મોક્ષના કથનપૂર્વક સુષુપ્તિમાં જીવની પરમાત્માની સાથે એકતા થવાથી વિશેષ-જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત.	૩૮૫
૨ સુષુપ્તિમાં પિતા આદિકના પિતૃભાવાદિના અભાવનું નિરૂપણ.	૩૮૬
૨ દ્રષ્ટા આદિકોની દૃષ્ટિ આદિકના નાશના અભાવનું કથન.	૩૮૬
૨ ચૈતન્યરૂપ પ્રત્યગાત્માનું સ્વરૂપ વિશેષવિજ્ઞાનથી રહિત છે તોપણ પોતાની અવિદ્યાવડે કલ્પિત વિશેષવિજ્ઞાનવાળાપણાનો આશ્રય કરીને તેની બે અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે તેનું નિરૂપણ.	૩૮૬
૨ સાર્વભૌમના આનંદથી માંડીને સૌ સો ગણા અધિક આનંદના કથનવડે પરમાનંદનું પ્રતિપાદન.	૩૮૮
૨ જીવાત્માના સ્વપ્નમાં સંસારપૂર્વક ત્યાંથી જાગૃત્પ્રતિ આગમનનું નિમિત્તસહિત વર્ણન.	૩૮૯
૨ જીવાત્માના સ્વપ્નથી જાગૃત્પ્રતિ આગમનની પેઠે શરીરથી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિમાં ગાડાનું ઉદા-હરણ.	૩૮૯
૩ જીવાત્મા ઊર્ધ્વ ઉચ્છ્વાસવાળો કયા સમયમાં, વા કયા નિમિત્તને લીધે, વા કેવી રીતે, વા શા પ્રયોજન માટે થાય છે? આ આશંકાની નિવૃત્તિ માટે આંખા આદિકના ફલના દૃષ્ટાંતથી તેનું ઉત્તર.	૩૮૯
૩ શરીરનો ત્યાગ કરીને જનારા જીવાત્મામાં અન્ય શરીરના ઝલણમાં સામર્થ્યના અભાવની શંકા થયે રાજસંવક્રોની પેઠે તેના કર્મવડે પ્રેરાયેલા આદિત્યાદિ સર્વ ભૂત આ કર્મફલના ઉપભોગનાં સાધનોવડે કર્મ ફલને જાણનારની વાટ જુએ છે ઈત્યાદિનું નિરૂપણ.	૩૮૯
૩ મરણસમયમાં સર્વ પ્રાણો જીવાત્માપ્રતિ અભિમુખ-પણાવડે આવે છે તેનું દૃષ્ટાંતસહિત કથન.	૩૮૯
૪ કામનાવાળાને સંસારની પ્રાપ્તિ ને કામનારહિતને મોક્ષનું પ્રતિપાદન, તથા મોક્ષનું અને તેના સાધનનું નિરૂપણ કરનારો મંત્ર.	૩૯૧
૪ બ્રહ્મવેત્તાને મોક્ષલાભ થાય છે એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર મંત્ર.	૩૯૨
૪ જ્ઞાનમાર્ગની સ્તુતિ માટે અન્ય માર્ગની અસારતાનું કથન.	૩૯૩
૪ આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ સારુ તેમાં નિષ્ઠા રાખનારાના શરીરક્લેશથી રહિતપણાનું કથન.	૩૯૩
૪ બ્રહ્મવેત્તાની વિદ્યાવડે કૃતાર્થતામાં પોતાના અનુ-ભવના પ્રમાણપણાનું નિરૂપણ.	૩૯૩
૪ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ માટે જ્ઞાનીને વિહિતના નહિ કરવાથી થનારા ભયના અભાવાદિકનું કથન.	૩૯૪
૪ વેદાંતના સંસ્કારવાળાને મનથી જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે ઈત્યાદિનું નિરૂપણ.	૩૯૫

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ બ્રહ્માત્મામાં સર્વ વેદનો ઉપયોગ છે એવું પ્રતિ- પાદન.	૩૯૫
૪ બ્રહ્મવિદ્યાના ફલના કથનપૂર્વક શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યને કૃતાર્થ થયેલા જનકરાજાએ પોતાના શરીરસહિત સર્વ અર્પણ કર્યું તેનું વર્ણન.	૩૯૫
૪ સોપાનિક બ્રહ્મના ધ્યાનથી અભ્યુદયનું નિરૂપણ.	૩૯૬
૪ સમસ્ત આરણ્યકના વિષયનું સમુચ્ચયવડે કથન.	૩૯૬
૫ શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યનો અને મૈત્રેયીનો સંવાદ.	૩૯૬
૬ મુનિકાંડની આચાર્યપરંપરા.	૪૦૧

પ. પાંચમો અધ્યાય

૧ સર્વ ઉપનિષદોના અર્થરૂપ બ્રહ્મનો અનુવાદ અને ઐશ્વર્યના વાચ્ય બ્રહ્મની ઉપાસના.	૪૦૨
૨ સર્વ ઉપાસનાઓમાં ઉપકારક દમ આદિક ત્રણ સાધનોનું નિરૂપણ.	૪૦૨
૩ “હૃદય બ્રહ્મ છે” એવી ઉપાસના.	૪૦૩
૪ “સત્ય બ્રહ્મ છે” એવી ઉપાસના.	૪૦૩
૫ સત્યબ્રહ્મની સ્તુતિ તથા તે બ્રહ્મના સંસ્થાનભેદની ઉપાસના.	૪૦૩
૬ મનઉપાધિવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના.	૪૦૫
૭ “વીજળી બ્રહ્મ છે” એવી ઉપાસના.	૪૦૫
૮ વાગ્ધેનુરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના.	૪૦૫
૯ વૈશ્વાનારગિનિરૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના.	૪૦૫
૧૦ આ પ્રકરણમાં સ્થિત સર્વ ઉપાસનાઓના ફલનું તથા અશ્રુતફલવાળી ઉપાસનાઓના ફલનું કથન.	૪૦૬
૧૧ બ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રસંગથી ફલવાળી અબ્રહ્મની ઉપાસનાનું નિરૂપણ.	૪૦૬
૧૨ વિશબ્દના વાચ્ય અન્ન ને રંશબ્દના વાચ્ય પ્રાણની બ્રહ્મભાવવડે ઉપાસના.	૪૦૬
૧૩ ઉદ્વેદદષ્ટિવડે પ્રાણની ઉપાસના.	૪૦૭
૧૩ યજુર્દષ્ટિવડે પ્રાણની ઉપાસના.	૪૦૭
૧૩ સામદષ્ટિવડે પ્રાણની ઉપાસના.	૪૦૭
૧૩ ક્ષત્રદષ્ટિવડે પ્રાણની ઉપાસના.	૪૦૭
૧૪ ગાયત્રીછંદરૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના.	૪૦૭
૧૪ ગાયત્રીનું ઉપસ્થાન.	૪૦૮
૧૪ ગાયત્રીના મુખના વિધાન માટે અર્થવાદ અને તેના મુખનું વિધાન.	૪૧૦
૧૫ ઉપાસનાનું તથા કર્મનું સાથે અનુષ્ઠાન કરનારાએ કરવાની આદિત્યની અને મન વિષે સ્થિત પોતાના સંકલ્પરૂપ અગ્નિદેવની પ્રાર્થના.	૪૧૦

દ. છઠ્ઠો અધ્યાય

૧ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠગુણયુક્તપણાવડે પ્રાણની ઉપા- સના.	૪૧૧
૧ વસિષ્ઠારૂપ ગુણવાળા વાણીરૂપ પ્રાણની ઉપાસના.	૪૧૧
૧ પ્રતિષ્ઠારૂપ ગુણવાળા નેત્રરૂપ પ્રાણની ઉપાસના.	૪૧૧

બ્રાહ્મણાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ સંપદ્મરૂપ ગુણવાળા શ્રોતરૂપ પ્રાણની ઉપાસના.	૪૧૨
૧ આયતનરૂપ ગુણવાળા મનોરૂપ પ્રાણની ઉપાસના.	૪૧૨
૧ પ્રજ્ઞપતિરૂપ ગુણવાળા ઉપસ્થરૂપ પ્રાણની ઉપા- સના.	૪૧૨
૧ વાગાદિ પ્રાણોએ પ્રજ્ઞપતિપાસે જઈને “અમારામાં શ્રેષ્ઠતમ કોણ છે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો તેનું પ્રજ્ઞપતિએ આપેલું ઉત્તર.	૪૧૨
૧ વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન ને ઉપસ્થના ક્રમથી ઉત્ક્રમણનું તથા પ્રવેશનું નિરૂપણ.	૪૧૨
૧ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરવા માંડતાં ચલાયમાન થયેલાં વાગાદિકે કરેલી પ્રાણની સ્તુતિ તથા પ્રાણના અન્ન- વશનું પ્રતિપાદન.	૪૧૩
૨ શ્વેતકેતુનું પ્રવાહણરાજની સભામાં ગમન.	૪૧૪
૨ પ્રવાહણરાજાએ કરેલા પાંચ પ્રશ્નોનું ઉત્તર દેવામાં શ્વેતકેતુના અસામર્થ્યનું નિરૂપણ.	૪૧૪
૨ ઉત્તર દેવાના અસામર્થ્યથી રાજાના કરેલા સત્કારનો અનાદર કરીને પોતાના પિતા ઉદાલકપાસે આવીને શ્વેતકેતુએ તેમને કરેલું પાંચ પ્રશ્નોનું નિવેદન.	૪૧૫
૨ આવેલા ઉદાલકમુનિની પ્રવાહણરાજાએ પૂજા કરી, ને તેમને વર માગવા કહ્યું.	૪૧૫
૨ ઉદાલકે પાંચ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો કહેવારૂપ વર માગ્યો.	૪૧૬
૨ પ્રવાહણરાજાએ દ્રવ્યાદિ માગવાનું ઉદાલકમુનિને કહ્યું.	૪૧૬
૨ “દ્રવ્યાદિ માગવાની ઈચ્છા નથી તેથી તમે તે પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો કહો” એમ ઉદાલકમુનિએ કહે સતે “શાસ્ત્રવિધિથી વિદ્યા સંપાદન કરવાને ઈચ્છો” એમ પ્રવાહણરાજાએ જણાવ્યું, તેથી શરણગ્રહણના કથનમાત્રવડે ઉદાલકમુનિએ પ્રવાહણરાજની સમીપ વાસ કર્યો.	૪૧૬
૨ “આપને તે ઉત્તરો કહીશ” એમ વચન આપી રાજાએ પંચાગ્નિવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું.	૪૧૬
૨ મૂએલના અગ્નિહરણાદિકનું કથન.	૪૧૭
૨ પંચાગ્નિવેતાની ગતિનું પ્રતિપાદન.	૪૧૭
૨ પંચાગ્નિવિદ્યારહિત કેવલ કર્મ કરનારાઓના દક્ષિણમાર્ગનું નિરૂપણ.	૪૧૮
૩ મહત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ ફલવાળા મંથનામના કર્મનું કથન.	૪૧૮
૩ મંથકર્મના અંગરૂપ તેના સ્પર્શનું કથન.	૪૨૦
૩ મંથકર્મના ઉદ્યમનનું (ઝલણનું) કથન.	૪૨૦
૩ મંથકર્મના અંગરૂપ ભક્ષણનું કથન.	૪૨૦
૩ મંથકર્મની સ્તુતિસહિત સંપ્રદાનનું કથન.	૪૨૧
૩ મંથકર્મમાં અપેક્ષિત સામગ્રીનું નિરૂપણ.	૪૨૨
૪ પુત્રમંથકર્મ.	૪૨૨
૫ ખિલકાંડના આચાર્યોની પરંપરા.	૪૨૨

११. श्रीश्वेताश्वतरोपनिषत्.

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧. પહેલો અધ્યાય		પરમાત્માના સર્વાત્માપણાનું તથા નિયંતાપણાનું નિરૂપણ.	૪૩૨
શાંતિપાઠ તથા જગત્ના કારણ આદિ માટે વેદવેત્તા-ઓના વિચાર.	૪૨૪	જીવના તથા પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું કથન.	૪૩૨
કાલાદિ જગત્નું કારણ નથી, પણ માયા જગત્નું કારણ છે.	૪૨૪	પરમાત્માના વાસ્તવસ્વરૂપમાં મંત્રદ્રષ્ટાનો અનુભવ.	૪૩૩
સંસારની ચક્રરૂપતા તથા નદીરૂપતા.	૪૨૫	૪. ચોથો અધ્યાય	
સંસારની પ્રાપ્તિનો હેતુ તથા મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ.	૪૨૬	ચિત્તશુદ્ધિ માટે પરમાત્માપ્રતિ મુમુક્ષુઓની પ્રાર્થના.	૪૩૩
જીવઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	૪૨૬	માયામાં રાગ રાખનારને બંધ ને તેમાંથી રાગ ત્યજનારને મોક્ષ.	૪૩૩
પ્રધાનના ને ઈશ્વરના વિલક્ષણપણાના વિજ્ઞાનથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિ.	૪૨૭	શરીરમાં રહેલા જીવઈશ્વરની વિલક્ષણતા.	૪૩૩
પરમાત્માના જ્ઞાનથી તથા ધ્યાનથી થનારાં ફલ.	૪૨૭	શ્રીઈશ્વરના જ્ઞાનથી શોકરહિતપણાની પ્રાપ્તિ.	૪૩૪
બ્રહ્મ જ શેષ છે.	૪૨૭	બ્રહ્મવેત્તાના કૃતાર્થપણાનું નિરૂપણ.	૪૩૪
ધ્યાનના અંગપણાવડે પ્રણવનું પ્રતિપાદન તથા તેમાં દૃષ્ટાંતો.	૪૨૭	શ્રીઈશ્વર માયાવડે જગત્ રચે છે, ને જીવ તેમાં અવિદ્યાવડે બંધાય છે.	૪૩૪
આત્માની બ્રહ્મરૂપતા.	૪૨૮	પ્રકૃતિનું તથા શ્રીમહેશ્વરનું સ્વરૂપ ને શ્રીમહેશ્વરમાં વિશ્વની કલ્પના.	૪૩૪
૨. બીજો અધ્યાય		શ્રીમહેશ્વરના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	૪૩૪
ચિત્તની એકાગ્રતાની સિદ્ધિ માટે સૂર્યની પ્રાર્થના.	૪૨૮	મુમુક્ષુઓની શ્રીમહેશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના.	૪૩૪
યોગનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ.	૪૨૮	શ્રીમહેશ્વરને જાણવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ.	૪૩૪
આસનાદિના કથનપૂર્વક પ્રણવના આશ્રયવડે સંસારના ઉલ્લંઘનનું કથન.	૪૨૯	શ્રીમહેશ્વરનું ભેદરહિતપણું તથા અપરિક્ષિતપણું.	૪૩૫
પ્રાણાયામનું વર્ણન.	૪૨૯	પરમાત્માના જ્ઞાનથી અવિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ.	૪૩૬
યોગાનુષ્ઠાનયોગ્ય દેશનું કથન.	૪૨૯	પરમેશ્વરની પ્રાર્થના.	૪૩૬
બ્રહ્માનુભવ પહેલાં થનારી પ્રતીતિઓ.	૪૨૯	૫. પાંચમો અધ્યાય	
ભૂતજયનો પ્રકાર ને ભૂતજયનું ફલ.	૪૨૯	શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૪૩૬
યોગસિદ્ધિ જાણવાનારાં ચિહ્નો.	૪૨૯	જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૪૩૬
યોગ તથા તેનું ફલ.	૪૨૯	જીવોને કર્મોવડે શરીરોની પ્રાપ્તિ.	૪૩૭
જીવબ્રહ્મના અભેદનો સાક્ષાત્કાર થવાથી મોક્ષલાભ.	૪૩૦	જીવને પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	૪૩૭
બ્રહ્મનું સર્વવ્યાપકપણું તથા અંતરાત્માપણું.	૪૩૦	૬. છઠો અધ્યાય	
પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિ માટે બ્રહ્મને નમસ્કાર.	૪૩૦	કાલાદિક જગત્નું કારણ નથી, પણ અવિદ્યા જગત્નું કારણ છે.	૪૩૮
૩. ત્રીજો અધ્યાય		શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૪૩૮
પરમાત્માનું માયાવડે નિયંતાપણું ને તેને જાણવાથી થનારું ફલ.	૪૩૦	પરમાત્માના યથાર્થજ્ઞાનની સાધનપરંપરા તથા જ્ઞાનનો પ્રકાર.	૪૩૮
પ્રાણીઓનાં શરીરો તથા કરણો શ્રીઈશ્વરનાં છે, ને તે જાણ છે.	૪૩૦	પરમાત્માની ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન.	૪૩૮
મંત્રદ્રષ્ટાની શ્રીઈશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના.	૪૩૧	પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ તથા તેમાં વિદ્વાનનો અનુભવ.	૪૩૮
જ્ઞાનથી મોક્ષલાભનું નિરૂપણ.	૪૩૧	પરમાત્માના મહેશ્વરપણાના હેતુઓનું વર્ણન.	૪૩૯
પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૪૩૧	મંત્રદ્રષ્ટાની પરમાત્માપ્રતિ પ્રાર્થના, ને પરમાત્માના જ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ.	૪૩૯
જ્ઞાનીના મોક્ષનું તથા અજ્ઞાનીના બંધનું કથન.	૪૩૧	પરમાત્માનું સ્વર્થપ્રકાશપણું.	૪૪૦
શ્રીઈશ્વરનું સર્વાત્માપણું.	૪૩૧	પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ તથા પરમાત્માના સ્વરૂપનું કથન.	૪૪૦
પરમાત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૪૩૧		
અંતરાત્માનું સ્વરૂપ તથા તેને જાણવાથી થનારું ફલ.	૪૩૨		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
મુમુક્ષુએ પરમાત્માનું શરણ પ્રણામ કરવું જોઈએ.	૪૪૦	શાંતચિત્તવાળા પુત્ર વા શિષ્ય બ્રહ્મવિદ્યાના અધિ- કારી છે.	૪૪૧
શરણ પ્રણામ કરવાયોગ્ય દેવનું સ્વરૂપ.	૪૪૦	પરમાત્માની ને સદ્ગુરુની ભક્તિવાળાને જ બ્રહ્મવિદ્યા- ના અનુભવનો લાભ થાય છે.	૪૪૧
પરમાત્માના જ્ઞાનવિના મોક્ષનો અલાભ.	૪૪૦		
અલ્પભાગ્યવાળાને બ્રહ્મવિદ્યા સુલભ નથી.	૪૪૦		

૧૨. શ્રીકૈવલ્યોપનિષદ્.

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શ્રીઆચાર્યલાયનનું બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે ભગવાન બ્રહ્માપાસે જવું, તેમણે કરેલી પ્રાર્થના, તેમણે નિવેદન કરેલું બ્રહ્મવિદ્યાનું માહાત્મ્ય, તથા ભગવાન બ્રહ્માએ તેમને કરેલો ઉપદેશ.	૪૪૨	અસંગ બ્રહ્મમાં માયાવડે સંસારની પ્રતીતિ. બ્રહ્માં જ સર્વ જગત્ની કલ્પના તથા મહાવાક્યનો અર્થ.	૪૪૩ ૪૪૪
કર્મના ત્યાગવડે બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ તથા યતિનાં વિશેષણો.	૪૪૨	જ્ઞાનનું ફલ, આત્માનું પ્રપંચથી વિલક્ષણપણું, તથા તેનું જગત્કારણપણું.	૪૪૪
ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ માટે સ્થલ તથા આસનાદિનું કથન.	૪૪૨	આત્માનું દુર્બોધપણું તથા અવિકારીપણું.	૪૪૪
જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ, અને તેથી ઊતરતા અધિકારીને ધ્યાનવડે બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ.	૪૪૩	આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાતાને થનારું ફલ. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને અંતઃકરણની શુદ્ધિના ઉપાયનું કથન.	૪૪૫
ક્રમ	ઉપનિષદ્	ક્રમ	ઉપનિષદ્
૧૩	અક્ષમાલિકોપનિષદ્નો સાર.	૪૦	ગોપાલતાપનીયોપનિષદ્નો સાર.
૧૪	અક્ષિઉપનિષદ્નો સાર.	૪૧	ગોપીચંદનોપનિષદ્નો સાર.
૧૫	અદ્વયતારકોપનિષદ્નો સાર.	૪૨	ચાક્ષુષોપનિષદ્નો સાર.
૧૬	અધ્યાત્મોપનિષદ્નો સાર.	૪૩	ચૂલિકોપનિષદ્નો સાર.
૧૭	અથર્વશિષોપનિષદ્નો સાર.	૪૪	જાબાલોપનિષદ્નો સાર.
૧૮	અથર્વશિરોપનિષદ્નો સાર.	૪૫	જાબાલિઉપનિષદ્નો સાર.
૧૯	અન્નપૂર્ણોપનિષદ્નો સાર.	૪૬	તારસારોપનિષદ્નો સાર.
૨૦	અમૃતનાદોપનિષદ્નો સાર.	૪૭	તુરિયાતીતોપનિષદ્નો સાર.
૨૧	અમૃતબિંદુપનિષદ્નો સાર.	૪૮	તેજોબિંદુપનિષદ્નો સાર.
૨૨	અવધૂતોપનિષદ્નો સાર.	૪૯	ત્રિપાદિભૂતિમહાનારાયણોપનિષદ્નો સાર.
૨૩	અવ્યક્તોપનિષદ્નો સાર.	૫૦	ત્રિપુરાતાપનીયોપનિષદ્નો સાર.
૨૪	આત્મોપનિષદ્નો સાર.	૫૧	ત્રિપુરોપનિષદ્નો સાર.
૨૫	આત્મપ્રબોધોપનિષદ્નો સાર.	૫૨	ત્રિશિબિબ્રાહ્મણોપનિષદ્નો સાર.
૨૬	આરુઢ્યુપનિષદ્નો સાર.	૫૩	દક્ષિણામૂર્તિઉપનિષદ્નો સાર.
૨૭	આશ્રમોપનિષદ્નો સાર.	૫૪	દત્તાત્રેયોપનિષદ્નો સાર.
૨૮	એકાક્ષરોપનિષદ્નો સાર.	૫૫	દેવીઉપનિષદ્નો સાર.
૨૯	કઠરુદ્રોપનિષદ્નો સાર.	૫૬	ધ્યાનબિંદુપનિષદ્નો સાર.
૩૦	કંઠશ્રુતિઉપનિષદ્નો સાર.	૫૭	નાદબિંદુપનિષદ્નો સાર.
૩૧	કલિસંતારણોપનિષદ્નો સાર.	૫૮	નારદપરિજાજોપનિષદ્નો સાર.
૩૨	કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદ્નો સાર.	૫૯	નારાયણોપનિષદ્નો સાર.
૩૩	કુંડિકોપનિષદ્નો સાર.	૬૦	નિરાલંબોપનિષદ્નો સાર.
૩૪	કૃષ્ણોપનિષદ્નો સાર.	૬૧	નિવણોપનિષદ્નો સાર.
૩૫	કૌષીતકિઉપનિષદ્નો સાર.	૬૨	નીલરુદ્રોપનિષદ્નો સાર.
૩૬	ક્ષુરિકોપનિષદ્નો સાર.	૬૩	નૃસિંહતાપનીયોપનિષદ્નો સાર.
૩૭	ગણપતિઉપનિષદ્નો સાર.	૬૪	પંચબ્રહ્મોપનિષદ્નો સાર.
૩૮	ગર્ભોપનિષદ્નો સાર.	૬૫	પરબ્રહ્મોપનિષદ્નો સાર.
૩૯	ગારુડોપનિષદ્નો સાર.	૬૬	પરમહંસોપનિષદ્નો સાર.

ક્રમ	ઉપનિષદ	પૃષ્ઠાંક	ક્રમ	ઉપનિષદ	પૃષ્ઠાંક
૬૭	પરમહંસપરિવ્રાજકોપનિષદનો સાર.	૪૮૫	૯૪	રામરહસ્યોપનિષદનો સાર.	૫૦૨
૬૮	પાશુપતબ્રહ્મોપનિષદનો સાર.	૪૮૬	૯૫	રુદ્રહૃદયોપનિષદનો સાર.	૫૦૨
૬૯	પિંગ્લોપનિષદનો સાર.	૪૮૬	૯૬	રુદ્રાક્ષબાલોપનિષદનો સાર.	૫૦૩
૭૦	પૈંગલોપનિષદનો સાર.	૪૮૬	૯૭	વજ્રસૂચીઉપનિષદનો સાર.	૫૦૩
૭૧	પ્રાણાગ્નિહોત્રોપનિષદનો સાર.	૪૮૭	૯૮	વરદતાપનીયોપનિષદનો સાર.	૫૦૪
૭૨	બહુવ્ર્યોપનિષદનો સાર.	૪૮૮	૯૯	વરાહોપનિષદનો સાર.	૫૦૪
૭૩	બૃહજજ્ઞબાલોપનિષદનો સાર.	૪૮૮	૧૦૦	વાસુદેવોપનિષદનો સાર.	૫૦૬
૭૪	બ્રહ્મોપનિષદનો સાર.	૪૮૯	૧૦૧	શરભોપનિષદનો સાર.	૫૦૬
૭૫	બ્રહ્મચિદ્રૂપનિષદનો સાર.	૪૮૯	૧૦૨	શાટયાયનીયોપનિષદનો સાર.	૫૦૭
૭૬	બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદનો સાર.	૪૯૦	૧૦૩	શાંડિલ્યોપનિષદનો સાર.	૫૦૭
૭૭	ભસ્મજ્ઞબાલોપનિષદનો સાર.	૪૯૦	૧૦૪	શારીરકોપનિષદનો સાર.	૫૧૦
૭૮	ભાવનોપનિષદનો સાર.	૪૯૦	૧૦૫	શુકરહસ્યોપનિષદનો સાર.	૫૧૦
૭૯	ભિશ્વકોપનિષદનો સાર.	૪૯૦	૧૦૬	શ્રીજ્ઞબાલદર્શનોપનિષદનો સાર.	૫૧૧
૮૦	મંડલબ્રાહ્મણોપનિષદનો સાર.	૪૯૧	૧૦૭	ષટ્ચક્રોપનિષદનો સાર.	૫૧૩
૮૧	મંત્રિકબ્રાહ્મણનો સાર.	૪૯૨	૧૦૮	સંન્યાસોપનિષદનો સાર.	૫૧૪
૮૨	મહાવાક્યોપનિષદનો સાર.	૪૯૨	૧૦૯	સરસ્વતીરહસ્યોપનિષદનો સાર.	૫૧૪
૮૩	મહોપનિષદનો સાર.	૪૯૨	૧૧૦	સર્વોપનિષદનો સાર.	૫૧૫
૮૪	મુક્તિકોપનિષદનો સાર.	૪૯૨	૧૧૧	સાવિત્રીઉપનિષદનો સાર.	૫૧૫
૮૫	મુદ્ગલોપનિષદનો સાર.	૪૯૪	૧૧૨	સીતાઉપનિષદનો સાર.	૫૧૫
૮૬	મૈત્રાયણીઉપનિષદનો સાર.	૪૯૪	૧૧૩	સુબાલોપનિષદનો સાર.	૫૧૬
૮૭	મૈત્રેયીઉપનિષદનો સાર.	૪૯૬	૧૧૪	સુર્યોપનિષદનો સાર.	૫૧૬
૮૮	યાજ્ઞવલ્ક્યોપનિષદનો સાર.	૪૯૭	૧૧૫	સોભાગ્યલક્ષ્મીઉપનિષદનો સાર.	૫૧૬
૮૯	યોગકુંડલિનીઉપનિષદનો સાર.	૪૯૮	૧૧૬	સ્કંદોપનિષદનો સાર.	૫૧૬
૯૦	યોગચૂડામણિઉપનિષદનો સાર.	૪૯૯	૧૧૭	હંસોપનિષદનો સાર.	૫૧૭
૯૧	યોગતત્ત્વોપનિષદનો સાર.	૫૦૧	૧૧૮	હયગ્રીવોપનિષદનો સાર.	૫૧૭
૯૨	યોગશિખોપનિષદનો સાર.	૫૦૧		બ્રહ્મનામાવલિસ્તોત્ર, ભાષાંતરસહિત.	૫૧૮
૯૩	રામતાપનીયોપનિષદનો સાર.	૫૦૧			

ૐ

શ્રીસદ્ગુરુવિજયતેતમામ્

શ્રીઉપનિષદો

તાત્પર્યદીપિકાસહિત

મંગલાચરણ તથા ટીકાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા

યન્માયારહિતં શુદ્ધમક્ષરં ચાવ્યયં પરમ્ । સત્યં પરમ્ ધીમહી ॥
સત્યં જ્ઞાનસુખાનન્તં તદહં બ્રહ્મ નિર્મયમ્ ॥ ૧ ॥
યત્કૃપાલવમાત્રેણ મૂઢસ્યજતિ મૂઢતામ્ ।
પાતુ વઃ સદ્ગુરુઃ શાન્તસ્તાપત્રયવિનાશકઃ ॥ ૨ ॥
પ્રણમ્ય સદ્ગુરું શ્રેષ્ઠમજ્ઞાનધ્વાન્તભાસ્કરમ્ ।
વ્યાખ્યેયં શ્રુતિવાક્યાનાં યથાબુદ્ધિ વિતન્યતે ॥ ૩ ॥

વિવેચનઃ—માયા તથા તેના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક પ્રપંચથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મલના અભાવથી નિર્મલ, અવિનાશી, અવિકારી, માયા ને માયાનાં કાર્યોથી પર (સુક્ષ્મ તથા વ્યાપક), સત્ય (ત્રિકાલાબાધ્ય), અલુપ્તપ્રકાશ, નિરતિશય આનંદ, ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત તથા સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત જે બ્રહ્મ (નિરતિશય વ્યાપક વસ્તુ) તે હું છું. ૧

જેની દયાના લેશમાત્રથી સ્વસ્વરૂપના બોધથી રહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાની મૂઢતાને ત્યજે છે— આત્મતત્ત્વને જાણનાર થાય છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદેવિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપની ઐકાંતિક અને આત્મિક નિવૃત્તિ કરનારા તથા મનને વશ વર્તાવનારા શ્રીસદ્ગુરુ (સત્—ત્રિકાલાબાધ્ય વસ્તુ, તેનો યથાર્થ ઉપદેશ કરીને શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ ગુ—અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર, તેને રુ—અત્યંત નિવૃત્ત કરનાર) પરમાત્મા અજ્ઞાન ને અજ્ઞાનનાં કાર્ય જે શોકમોહાદિ તેથી તમારું રક્ષણ કરો. ૨

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરવામાં શ્રીસૂર્યજેવા ઉત્તમ અંતર્યામિરૂપ શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માને શ્રદ્ધા-ભક્તિસહ પ્રણામ કરી શ્રુતિવાક્યોની (શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષદાદિ ઉપનિષદોની) આ તાત્પર્યદીપિકા-નામની વ્યાખ્યા યથામતિ લખાય છે. ૩

ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવા ગ્રંથારંભમાં મંગલાચરણ કરવાનો શિષ્ટસંપ્રદાય છે. એ મંગલાચરણ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે, વસ્તુનિર્દેશરૂપ (જે વસ્તુનું ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરવાનું હોય તે વસ્તુના કથનરૂપ), નમસ્કારરૂપ (પોતાના ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ) ને આશીર્વાદરૂપ (સ્વવાંછિત વા શિષ્યવાંછિત અર્થની યાચનારૂપ). શ્રેયસકર્મમાં ઘણાં વિઘ્નો હોય છે એમ જાણી તેમની નિવૃત્તિ માટે અત્રે તે ત્રણ પ્રકારનાં મંગલાચરણો કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જીવઈશનો અભેદ જે આ ગ્રંથનો વિષય છે તે વિષયના કથનરૂપ મંગલ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલાચરણ છે. બીજા શ્લોકમાં આશીર્વાદરૂપ મંગલાચરણ છે, અને ત્રીજા શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ છે, તથા તે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ટીકારૂપ ગ્રંથના આરંભની પ્રતિજ્ઞા છે.

૧. શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષત્^૧

તાત્પર્યદીપિકાસહિત

કોઈ ઋષિ અન્નનું બહુ દાન કરતાં હતા તેથી તેમનું ઉપનામ વાજસનિ (વાજ=અન્ન, સનિ=દાન કરનાર) પડ્યું હતું. તે વાજસનિના પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા તેથી શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યમુનિનું અન્ય નામ વાજસનેય પણ છે. તે વાજસનેયને શ્રીસૂર્યભગવાનની કૃપાથી જે વેદની પ્રાપ્તિ થઈ તે વાજસનેયસંહિતા કિંવા શુક્લ-યજુર્વેદ કહેવાય છે. જે વેદના મંત્રોનાં પદોની યથા-યોગ્ય સંધિ કરેલી હોય એવો વેદ સંહિતા કહેવાય છે. શુક્લયજુર્વેદના ચાળીશ અધ્યાય છે, તેમાં પ્રથમના ૩૮ અધ્યાયમાં ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપયોગી કર્મોનું નિરૂપણ છે, અને ચાળીશમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનકાંડનું કથન છે. એ ચાળીશમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોવાથી જ તેનું અહીં વાજસનેયસંહિતાની ઉપનિષત્ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીસદ્ગુરુના ચરણારવિંદની સમીપ બેસવાથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, અથવા પ્રત્યગ-ભિન્ન બ્રહ્મની સમીપ લઈ જઈને અવિદ્યાદિ સંસાર-કારણની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ્ કહેવાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા એ ઉપનિષદ્નો મુખ્યાર્થ છે, અને તે બ્રહ્મવિદ્યાની અધિકારીને પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના અંત(રહસ્ય)ભાગનું નામ પણ ઉપનિષત્ કહે-વાય છે, પરંતુ તે તેનો ગૌણાર્થ છે.

વેદના અંતરૂપ ઉપનિષદોના પાઠનો આરંભ કરતી વેલા તથા સમાપ્તિએ જે વેદની તે ઉપનિષત્ હોય તે વેદની ઉપનિષદોનો શાંતિપાઠ ભણવાનો મુક્તિકા-ઉપનિષદ્ને આધારે વિદ્વાનોનો સંપ્રદાય છે. એમાં શ્રીશુક્લયજુર્વેદની ઉપનિષદોનો શાંતિપાઠ આ પ્રમાણે છે:-

ૐ । પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્વર્ણમુદચ્ચતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥^૨ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પૂર્ણ [છે,] આ પૂર્ણ [છે,] પૂર્ણથી

૧. આ ઉપનિષદ્ના પ્રથમમંત્રમાં પહેલો શબ્દ **ઈંશા** છે તેથી આ ઉપનિષદ્નું નામ **ઈંશોપનિષત્** પણ કહેવાય છે.

૨. આ મંત્ર શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્ના પાંચમા અધ્યાય-ના પ્રથમબ્રાહ્મણી પ્રથમકંડિકાના પૂર્વાર્ધરૂપ છે.

પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. પૂર્ણના પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ જ અવશેષ રહે છે. ૐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ.]

વિવેચનઃ—આ એટલે તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ જે નિરુ-પાધિક ચેતન તે પૂર્ણ એટલે નિરતિશય વ્યાપક છે. આ એટલે ત્વં(જીવ)પદનો લક્ષ્યાર્થ જે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ-થી રહિત ચેતન તે પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિરતિશય વ્યાપક છે. પૂર્ણ એટલે કારણબ્રહ્મથી (માયાવિશિષ્ટ-ચેતનથી) પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મ (સૂક્ષ્મશરીરોની સમષ્ટિરૂપ વિશેષણવાળું ચેતન) ઉત્કૃષ્ટ એટલે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, ને તેનાથી વિરાટ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મના, અસ્તિ ભાતિ ને પ્રિયરૂપ પૂર્ણભાવને લઈને આત્યંતિકપ્રલયના—જ્ઞાનવંદે થનારા કારણસંહિત કાર્યના લયના—સમયમાં પૂર્ણ એટલે સચ્ચિદાનંદ જ અવશેષ રહે છે. આ શાંતિપાઠમાં ત્રણે કાલમાં પરમશાંતરૂપ જે બ્રહ્મ છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવી સ્મરણ કરાવવામાં આવ્યું છે. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ એમાં ૐ એ શબ્દવડે સગુણનિર્ગુણબ્રહ્મના નામનું કથન છે, અને ત્રણ વાર શાન્તિઃના ઉચ્ચારણ-થી આ ઉપનિષદ્નું અધ્યયન કરનારાઓની, પોતાના સ્થૂલશરીરના, સૂક્ષ્મશરીરના અને કારણશરીરના જવરોની વા આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ તાપોની નિવૃત્તિ કરવા માટે દયાલુ પરમાત્મપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

આ ઉપનિષદ્ની અઢાર કંડિકાઓ (મંત્રો) છે. શુક્લયજુર્વેદની પંદર શાખાઓમાં કાણ્વશાખા પ્રથમ-શાખા ગણાય છે, તેથી આચાર્યભગવાને (પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાને) તે શાખાના પાઠ પ્રમાણે મંત્રો લઈ તે પર ભાષ્ય કર્યું છે. તે પાઠમાં ને માધ્યંદિનશાખાના પાઠમાં થોડો ભેદ છે. અત્ર મૂલમાં કાણ્વશાખાનો પાઠ રાખી માધ્યંદિનશાખાનો પાઠભેદ તથા તેનો અર્થ વિવેચનમાં દર્શાવવામાં આવશે, કે જેથી બંને શાખા-વાળાને આ ટીકા ઉપયોગી થાય. આ ઉપનિષદ્ની પ્રથમ કંડિકા આ છે:-

ઈંશા વાસ્યમિદં સર્વં ચત્તિક્ષ્ણ જગત્યાં જગત્ ।
તેન ત્યક્તેન ભુક્તિશા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્વદનમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માજીપ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

—: આનંદાશ્રમનાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

(૧) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા. (સોરાઢ્ર). ફોન : ૦૨૮૫-૨૬૮૩૨૫૫ (૨) આનંદાશ્રમ, રાજનગર સોસાયટી, NID પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭. ફોન : ૨૬૬૨૩૯૨૭ (૩) મેસર્સ શૈલેશ એન્ડ કું. નદીયા રોડ, સ્પ્રેઇન માર્કેટ પાછળ, બાવાગોર પાસે, જામનગર. ફોન : ૨૫૫૩૯૬૬ (૪) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, શિવાજીનગર, આશ્રમ રોડ, સાવરકુંડલા. (૫) શ્રી લક્ષ્મીદાસ મોહનલાલ કંપની, કેદારેશ્વર રોડ, પોરબંદર. ફોન : ૨૨૪૫૦૫૦ (૬) રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, એલ.આઈ.જી. ૧૬૭, આનંદનગર, ભાવનગર-૧. ફોન : ૯૪૨૬૬૫૬૫૫૧ (૭) સોનાડપા આઈસ્ક્રીમ, ભક્તિનગર સર્કલ, રાજકોટ-૨. ફોન : ૨૨૩૧૦૯૭, ૨૨૪૩૭૩૭ (૮) શ્રી હર્ષદરાય વી. વેડીયા, સાગરદર્શન ટાવર નં. ૪, બ્લોક નં. ૪૦૧, સેક્ટર નં. ૧૮, નેડેલ (વેસ્ટ) નવી મુંબઈ. ફોન : ૦૨૨-૨૩૭૫૭૨૭૬, ૯૮૨૧૪૨૪૦૦૩. (૧૦) મુમુક્ષુ યુવક મંડળ-મોજીદ, તા. યુડા/લીંબડી, જી. સુરેન્દ્રનગર. મો. ૯૪૨૯૨ ૮૦૭૮૨